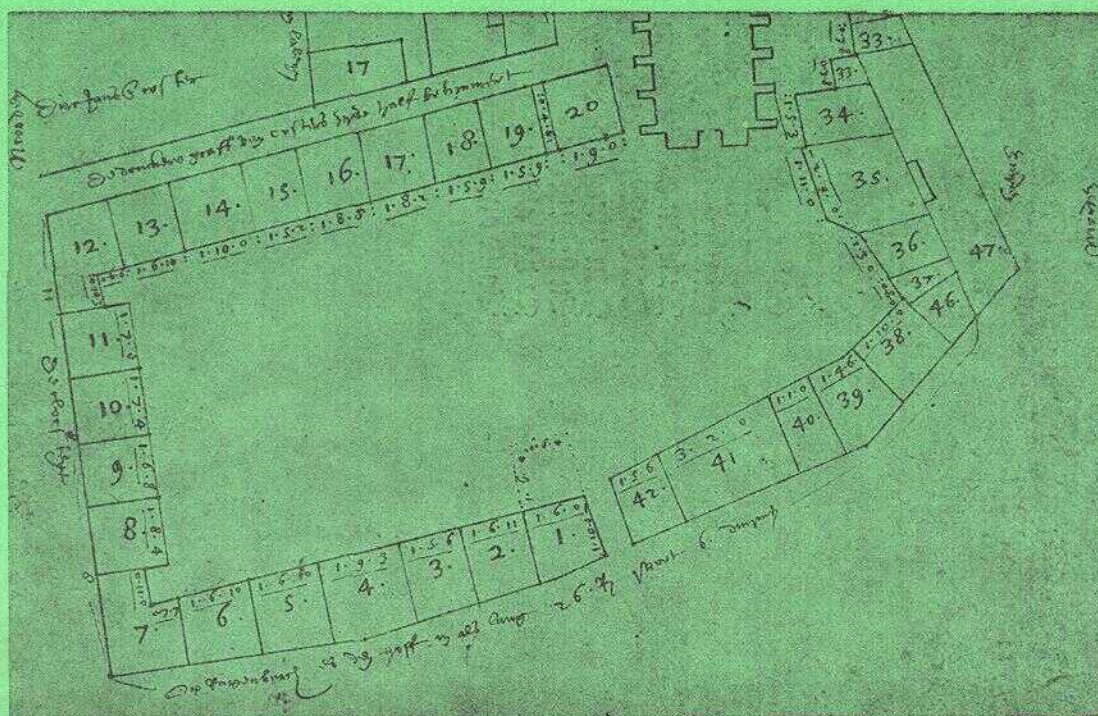

JAARGANG 77 | NOVEMBER 1978

Inhoud

W. F. DENSLAGEN *
Begijnhoven in Noord-Nederlandse steden 205

W. ANNEMA
Over huizen en stinzen in Friese steden 225

E. J. NUSSELDER
Kleuronderzoek bij restauraties 226

R. MEISCHKE *
Nogmaals: Jean Coulon en zijn familie 230

KNOB 232

Archeologisch Nieuws 239

* Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv,
1013 GX Amsterdam. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB. *Aanmelding als lid*, opgave van *adreswijziging* of van *beëindiging* van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de desbetreffende vereniging: voor de KNOB: de Poorterstraat 22, 2597 CS 's-Gravenhage. Telefoon 070-240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december. *Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen) m.i.v. 1978:

lid KNOB f 50,—; instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een accept-girokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart. Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert, Dellaertlaan 15, 1171 HE Badhoevedorp. Tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig) f 10,— per aflevering;

jaargangen: prijs op aanvraag;

banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opricht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER: *jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, 2597 CS Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a. Janskerkhof 22, Utrecht*

Drs. A. L. L. M. Asselbergs, J. M. Bos, drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, mr. dr. L. de Gou, drs. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, R. J. van Pelt, ir. N. C. G. van de Rijt, drs. H. Sarfaty, drs. W. H. Vroom

BEGIJNHOVEN IN NOORD-NEDERLANDSE STEDEN

W. F. DENSLAGEN

Inleiding

De vergrote interesse in de geschiedenis der stedenbouw schijnt samen te hangen met de toegenomen vernietiging van de steden. Zo is ook het architectuur-historisch onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van oude stedelijke nederzettingen historisch verklaarbaar.

De voornaamste taak van een dergelijk onderzoek is het verschaffen van inzicht in de wijze waarop zich een stad of een nederzetting gevormd heeft, waaruit bijvoorbeeld een kromming in een straat of waterloop te verklaren is of wat aan een bepaalde stedelijke structuur ten grondslag heeft gelegen. Hiermee hangt samen het onderzoek naar de plaats van kerken, kapellen, kloosters, raadhuisen, gebouwen van handel en bedrijf, pleinen en woonhuizen. Al deze elementen die tezamen het stadslichaam vormen moeten in hun ruimtelijke ontwikkeling begrepen worden, waarbij de historicus de verschillende functies van gebouwen en ruimten moet toelichten en relateren aan bredere historische ontwikkelingen. De geschiedenis van een stad vindt een afspiegeling in haar vorm en in haar gebouwen.

Begijnhoven komen relatief vroeg voor in enkele Nederlandse steden, zodat een onderzoek naar de wording ervan een bijdrage zou kunnen zijn voor de studie van historische stedenbouw¹.

Begijnen

In Nederland komen de eerste begijnengemeenschappen voor in de 13de eeuw. Deze vrouwen hebben nooit een officiële plaats in de kerkelijke of kloosterlijke organisatie kunnen innemen en werden soms zelfs door de kerkelijke autoriteiten fel bestreden. Daarom mogen zij niet beschouwd worden als kloosterzusters, ook al legden zij twee kloostergeloften af: gehoorzaamheid en kuisheid. Dat zij de gelofte van armoede niet aflegden verklaart in laatste instantie het essentiële verschil tussen de architectuur der kloosters en die der begijnhoven. Want het mogen hebben

van eigen bezit leidde tot het ontstaan van particuliere huizen, evenals dat het geval was bij de kanunniken der collegiale kerken.

De Cisterciënzers en Dominicanen komen vaak voor als beschermers der begijnen; de relatie van deze vrouwen met de Minderbroeders heeft vaak geleid tot de overgang van begijn naar tertiarius (derde orde van St.-Franciscus).

Van wereldlijke zijde hebben de begijnen aanvankelijk de meeste bescherming genoten van de landsheren. Rond 1400 is de positie der begijnen veel stabiel geworden door de toeneming van stedelijke steun. Begijnhoven kwamen veelal onder stedelijk toezicht en dan trad een door de stad aangestelde provisor op voor de begijnen in rechtzaken.

Begijnhoven

De vorming van een begijnhof is pas voltooid wanneer het een zelfstandige parochie is geworden. Dan is een strengere clausuur mogelijk omdat de begijnen niet meer gedwongen zijn de hofpoort te verlaten voor een bezoek aan de parochiekerk in de stad, maar in haar eigen kerk op het hof de diensten bij kunnen wonen. Een zekere afhankelijkheid van de moederkerk blijft meestal bestaan, wat blijkt uit de veel voorkomende verplichting om jaarlijks een bepaald bedrag aan de moederkerk te betalen ter vergoeding van het verlies van parochierechten (inkomsten).

Een begijnhof vormde in zekere zin een immuniteit. Het hofbestuur kon zelfstandig rechtshandelingen uitvoeren die anders waren voorbehouden aan het stadsgerecht, zoals het overdragen van huizen. Ook wanneer een begijn de statuten overtrad, kon het bestuur haar bezittingen ont-eigenen en aan het hof laten vervallen.

Aan het hoofd van een begijnengemeenschap stonden de meesteressen, soms twee, maar meestal meerdere. Zij zagen toe op de naleving der statuten en beheerden de gemeenschappelijke kas. Zij werden gekozen uit en door een college

¹ Dit artikel is een uittreksel van een scriptie, getiteld: *Middeleeuwse Begijnhoven in de Noordelijke*

Nederlanden, Universiteit van Amsterdam 1975 (hoogleraar: C. J. A. C. Peeters).

van oudere begijnen voor een periode van twee jaar en woonden in een apart huis op het hof.

De begijnenpastoor was een zeer belangrijke figuur. Bij alle bestuurlijke beslissingen was hij aanwezig. Oorspronkelijk bezaten de stichters der begijnhoven het recht om de pastoor te benoemen, maar sedert de 14de eeuw kwam het patroonaatsrecht vaak in handen van de meesteressen.

De pastoor woonde meestal buiten het hof. De begijnen die een eigen huis op het hof bezaten en financieel onafhankelijk waren, hadden een veel vrijere positie dan de aan strenge regels gebonden arme begijnen in de conventshuizen. Naast dergelijke conventen of groothuizen vond men verder op een begijnhof altijd een infirmerie — een ziekenhuis — en verschillende bedrijfsgebouwen, zoals een bakkerij, een brouwerij en een wasserij. Soms treft men ook godshuizen aan, dat zijn door rijke burgers gestichte armenhuizen. Deze particuliere stichtingen werden uit oogpunt van veiligheid binnen de muren van een begijnhof gebouwd, maar hebben niets gemeen met de hof-organisatie.

De naam *begijn* wordt in de middeleeuwen voor allerlei verschillende in gemeenschap levende vrouwen gebruikt. Kloosterzusters van diverse orden werden vaak met deze naam aangeduid. Dat geldt ook voor de bewoonsters der in de 14de en 15de eeuw gestichte vrijwoningen of godshuizen ².

De plaats van begijnhoven in de steden

De beschermende rol van de landsheren bij de stichting van begijnhoven is in enkele steden herkenbaar in de vestigingsplaats. Breda, 's-Hertogenbosch, Leiden en Schiedam zijn hier de voorbeelden.

Het huidige begijnhof te Breda aan de Catharinastraat dateert pas uit 1535. Het werd hierheen verplaatst doordat Hendrik van Nas-

sau, heer van Breda, zijn kasteel liet uitbreiden met het terrein waarop het begijnhof sinds de 13de eeuw had gestaan. Dit oude hof lag tussen het Kasteelplein en het Valkenberg, vlak naast het kasteel dat daar al in de 12de eeuw wordt vermeld ³.

De plaats van het hof naast het kasteel en buiten de oude handelsnederzetting (haven en markt) moet verklaard worden uit het beschermheerschap der Bredase heren. Het begijnhof wordt voor het eerst vermeld in een oorkonde van 1267, toen de begijnen het terrein waarop zij reeds woonden, in eigendom kregen van Henricus, heer van Breda ⁴.

De grond waarop het begijnhof te 's-Hertogenbosch stond (de Parade) behoorde oorspronkelijk tot het vrijthof der St.-Janskerk, maar werd door de hertog van Brabant aan de begijnen in erfpacht gegeven ⁵. Het hof werd voor 1274 gesticht ⁶ onder protectie van de hertog, welke bescherming in de 14de eeuw door de stad werd overgenomen: in 1379 blijkt de stedelijke regering provisoren over het hof aangesteld te hebben ⁷. De stad had zich buiten haar 12de-eeuwse muren uitgebreid en tussen 1250 en 1352 een nieuwe ommuring tot stand gebracht ⁸, zodat het begijnhof werd gebouwd in de periode en in het gebied der grote middeleeuwse stadsexpansie.

Het St.-Agnietenbegijnhof te Leiden, waarvan de 15de-eeuwse kapel voor een gedeelte nog bestaat in het gebouwencomplex der Universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg, werd voor 1293 gesticht op grafelijk terrein. Binnen de oudste omgrachting van Leiden (Rapenburg-Steen-schuur), welke al in het begin van de 13de eeuw aanwezig was, lag een grafelijke residentie met een woonhuis, het Gravensteen en de Hofkapel (Pieterskerk) ⁹.

De plaats van het begijnhof van St.-Agnes in

² Literatuur over het begijnenwezen vindt men in de recente dissertatie van O. Nübel, *Mittelalterliche Beginen- und Sozial-siedlungen in den Niederlanden*. Tübingen 1970.

³ F. A. Brekelmans, „De stedelijke ontwikkeling van Breda”, *Bulletin K.N.O.B.*, 68 (1969), 51–65.

⁴ G. C. A. Juten, *Cartularium van het Begijnhof te Breda*. Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant, z. pl., 1910, 1, nr. 1.

⁵ J. C. A. Hezenmans, *'s-Hertogenbosch 1629–1798*. Uitgave van het Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant. 's-Hertogenbosch 1899, 345.

⁶ G. Coeverincx, *Analecta*. Bewerkt door G. van der Elsen en W. Hoevenaers, 2 delen, 's-Hertogenbosch

1905–1907, deel 2, 1906, 52–63.

⁷ J. de Busco, „Oorkonden betreffende het Begijnhof te 's-Hertogenbosch”, *Dietsche Warande; tijdschrift voor Nederlandsche oudheden en nieuwere kunst en letteren*, uitgegeven door J. A. Alberdingk-Thijm, deel VI, Amsterdam (1864), 142–153, 147.

⁸ A. F. O. van Sasse van Ysselt, „'s-Hertogenbosch in den loop der eeuwen”, *'s-Hertogenbosch 1185–1935*, 's-Hertogenbosch 1935, 30–76, 49.

⁹ H. A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stads-vesten; de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*. 2 delen (Beschrijving en Atlas), Leiden 1975, 42–43 en 36.

Leiden is alleen maar verklaarbaar uit de bereidheid van de graaf om een gedeelte van zijn grond aan de begijnen te verpachten¹⁰.

Aleidis van Avesnes, dochter van Willem II van Holland, vanaf 1258 het regentschap voor de graaf van Holland bekleedend, bezat als Vrouwe van Schiedam onder andere een versterkt, door een gracht omgeven huis in het centrum van de stad. Dit huis bestemde zij tot woonplaats voor begijnen waarschijnlijk in 1268, toen zij het stenen Vrederichshuis aan de Butterstraat liet bouwen. In 1974 werden opgravingen verricht op het terrein van het al omstreeks 1574 opgeheven begijnhof¹¹. Het 13de-eeuwse huis van Aleidis meende men gevonden te hebben in enige bakstenen funderingen.

De ringgracht die men terug vond duidt erop dat hier een versterkt huis heeft gestaan; zij kan niet afkomstig zijn van een begijnen-nederzetting.

Deze Aleidis van Avesnes heeft in 1271 verschillende begijnengemeenschappen begiftigd¹². Zij had in 1273 nog de pastoor der begijnen in Haarlem inkomsten uit haar molen te 's-Gravenzande geschonken¹³.

De plaats van het begijnhof in Delft is weliswaar niet direct te verklaren uit grafelijke bescherming, maar graaf Floris V heeft wel in 1286 de begijnen, die onder leiding stonden van Maria van der Made, toestemming gegeven om haar huis tot een hof uit te breiden en rondom af te sluiten¹⁴. Dit begijnhof lag ten zuiden van de huidige Begijnestraat aan de westzijde van de Oude Delft.

De begijnen te 's-Gravenzande hadden haar hof aangelegd op een terrein dat zij in 1266 ten geschenke kregen van Machteld van Brabant, gravin van Holland. Al in 1255 hadden deze begijnen grafelijke schenkingen ontvangen, na-

melijk een jaarlijkse rente van graaf Willem II en een stuk grond van Machteld¹⁵.

Het begijnhof heeft aan de oostzijde van de Vreeburghlaan gelegen en werd in 1576 opgeheven¹⁶.

Weinig meer dan de stichtingsacte is bekend van de begijnenwoning te Sittard. De stichteres was Jutta van Montjoie, weduwe van de heer van Sittard (1276)¹⁷. De Begijnhofstraat herinnert nog aan deze stichting, die in de 17de eeuw is verdwenen.

Groningen en Haarlem leveren de voorbeelden van begijnhof-stichtingen door welgestelde geestelijken. In Groningen werd het Vrouw Sywenconvent (noordzijde Broerstraat) gesticht door een monnik van het Cisterciënzerklooster Aduard, die in 1284 zijn stenen huis, dat naast het kerkhof der Minderbroeders lag, bestemde voor een gemeenschap devote vrouwen onder leiding van zijn vrouw Sywe¹⁸. Dit convent lag ten oosten van het Vrouw Menoldaconvent, dat ontstaan is uit de nalatenschap van Vrouw Menoldis, bestaande uit een huis met bijbehorende erven¹⁹. De vorm van beide conventen is niet goed te reconstrueren.

Het begijnhof te Haarlem (tussen de St.-Jansstraat en de Bakenessergracht) is volgens overlevering gesticht onder leiding van Arend van Sassenheim. Hij was de eerste pastoor van het hof en liet in 1272 bij testament zijn huis met erf na aan de begijnen²⁰.

Misschien hangt de plaats van het begijnhof te Utrecht (Wijde Begijnestraat) samen met de beschermende aanwezigheid van het nabij gelegen Dominicanenklooster. Dit klooster heeft steeds grote invloed gehad op de begijnen. In 1310 keurde de Utrechtse bisschop goed dat de Dominicanen op het begijnhof de mis opdroegen op een draagbaar altaar²¹. In 1323 beval Jan

aanwezig op het Rijksarchief te Den Haag), bijlage nr. 86.

¹⁷ M. Jansen, „Bijdragen tot de Geschiedenis van Sittard. II, Het Begijnhof”, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg*, XIV (1877), 357-361.

¹⁸ *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe* (O.G.D.). 2 delen, Groningen 1896-1898, I, 1896, 113, nr. 167 (P. J. Blok, J. A. Feith e.a.).

¹⁹ O.G.D., I, 1896, 100, nr. 152.

²⁰ O.H.Z., II, 1873, 99, nr. 225.

²¹ Fz. S. Muller, *Catalogussen van de bij het stadsarchief bewaarde archieven*. 2 delen, Utrecht 1913, deel I, B Kloosters en Begijnhuizen, II, Vrouwenkloosters, 1 Het Begijnhof, 129, inventarisnr 780.

¹⁰ Van Oerle, *a.w.*, 75.

¹¹ C. Hoek, „Schiedam. Een historisch-archeologisch stadsonderzoek”, *Holland; regionaal-historisch tijdschrift*, 7, nr. 2 (april 1975), 89-195.

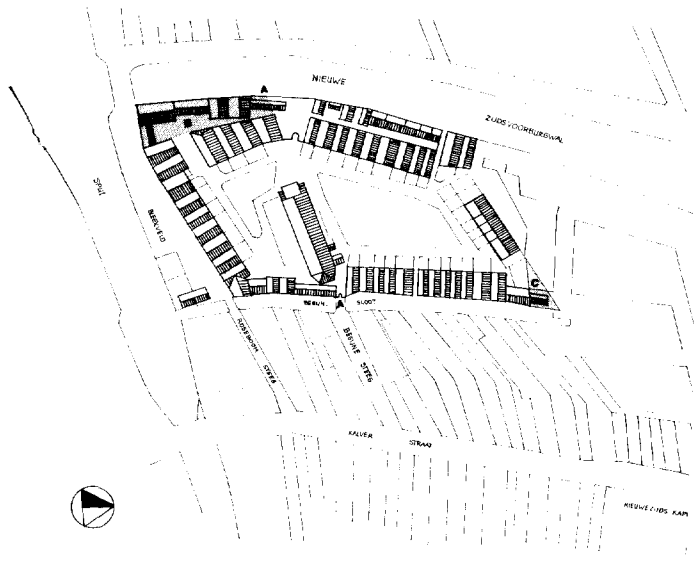
¹² *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (O.H.Z.). Supplement van J. de Fremery, 1901, 111, nr. 163.

¹³ O.H.Z., 1901, 121, nr. 171.

¹⁴ Uit een ongepubliceerde bron. Mondelinge mededeling van de heer L. J. van den Klooster.

¹⁵ O.H.Z. (2 delen L. Ph. C. van den Bergh, 1866-1873), II, 1873, 66, nr. 145; I, 1866, 324, nr. 610 en 327, nr. 617.

¹⁶ J. H. Hingman, *Inventaris van het Oud Archief der Gemeente 's-Gravenzande*. 1884 (in handschrift

Afb. 1. Amsterdam. Dakenplan van het begijnhof volgens de kaart van Balthasar Florisz. van Berckenrode: *Amstelredamum Emporium Hollandiae...*, 1625 (Gem. Archief Amsterdam, Top. Atlas nr. 117); ondergrond: copie van het oorspronkelijk kadastraal minuutplan uit 1832 (Landmeetkundige dienst van het Kadaster te Amsterdam, Sectie F, blad 1). Schaal 1 : 2500. A-A – zuidelijke grens van het hof tot c. 1400; B – strook grond in 1511 door het begijnhof aangekocht; C – erf in 1635 aan het Weeshuis verkocht. (Tek. O. M. Maters).

van Diest, bisschop van Utrecht, de Dominicanen de vrome vrouwen, die niet behoren tot de door paus Clemens V veroordeelde begijnen, te beschermen ²².

De stedenbouwkundige vorm der begijnhoven

Wanneer een begijnen-nederzetting zich verder heeft ontwikkeld dan het stadium van één gemeenschappelijk bewoond huis, dan ontstaat een hof dat van de buitenwereld is afgesloten door een muur en dat samengesteld is uit een aantal naar het binnenterrein gekeerde huizen en een meestal centraal geplaatste kerk. Dit streven naar de vorming van een binnenplaats met de kerk in het midden en de huizen aan de randen is bijna overal goed zichtbaar, zelfs waar de stedelijke structuur een dergelijke aanleg slecht toeliet, zoals in Amsterdam en Delft.

Een ideale, op de ontwerptafel tot stand gekomen plattegrond heeft het begijnhof te Roermond met zijn vrijwel vierkante vorm. Ruime hoven ontstonden ook in Bergen op Zoom, waar zelfs berichten over de ontwerpwijze van bekend zijn, in Breda en Leiden.

De begijnhoven te Haarlem en Utrecht zijn gecompliceerder van structuur, waardoor het

lijkt alsof ze zich in een reeds bestaand stadslichaam hebben genesteld en gaandeweg een stukje stad tot hof hebben gemaakt met behoud der aanwezige structuur.

Amsterdam (afb. 1 en 2) — Het begijnhof aan het Spui te Amsterdam is mogelijk ouder dan 1346, maar het vroegste bericht is uit dit jaar: Coppe van der Lane schonk haar huis aan de begijnen ²³.

In 1389 zijn er voldoende huizen op het hof om een door de stad bekrachtigde acte over het huizenbezit te laten opstellen. Hierbij werd geregeld dat het hofbestuur de bevoegdheid kreeg om ongewenste hofbewoners te weren: zonder zijn toestemming mochten er geen huizen verkocht of vervreemd worden ²⁴.

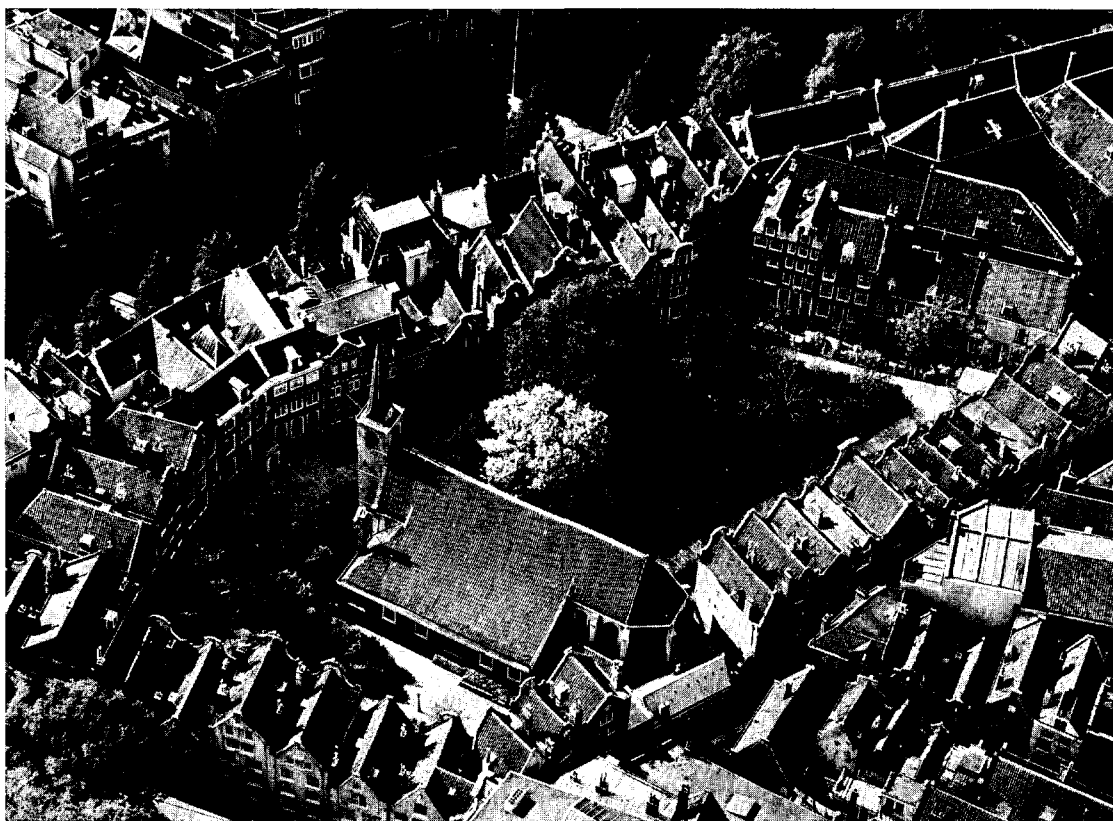
Rond het midden van de 14de eeuw moet men zich de stad ter plekke van het latere hof als volgt voorstellen: de Begijnsloot (in 1865 gedempt) was onderdeel van de oudste vestgracht van Amsterdam, de Oude en Nieuwe Zijdsvoorburgwal die ter hoogte van het Spui en de Grimburgwal naar de rivier de Amstel (nu Rokin) ombogen. Het terrein waar het begijnhof zou ontstaan lag rond 1350 nog buiten de omvesting, in het landelijke gebied. Op de stadsplattegrond

is gedrukt bij J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel en regeeringe beschreven*. 4 delen, Amsterdam 1760–1788, II, 1765, 365.

²⁴ Wagenaar, *a.w.*, II, 1765, 365.

²² J. W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301–1340*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, derde serie, nr. 66, Utrecht 1937, 234, registnr. 578.

²³ Een 16de-eeuwse copie van deze schenkingsacte

Afb. 2. Amsterdam. Begijnhof; luchtfoto (KLM Aerocarto nr. 17243).

van Jacob van Deventer (1552–1565)²⁵ is die landelijke verkaveling met parallel lopende sloten nog te zien buiten de Singel (de vestgracht sinds het midden der 15de eeuw). De richting van die kavelsloten komt overeen met de richting der dwarsstraatjes tussen Singel en Kalverstraat (de oude dijk langs de Amstel). De landelijke verkaveling heeft hier dus de stadsstructuur bepaald. De noordelijke grens van het begijnhof heeft dezelfde richting en zal dus ook samenhangen met de voorstedelijke structuur. De Nieuwe Zijdsvoorburgwal loopt in zuidelijke richting steeds parallel met de dijk langs de Amstel (Nieuwe Dijk en Kalverstraat) maar buigt dan ineens, ongeveer ter hoogte van het midden van de Kalverstraat, in westelijke richting af om met een boog in het Spui uit te komen. Dit gebogen gedeelte van de Nieuwe Zijdsvoorburgwal

²⁵ Jacob van Deventer, *Nederlandsche Steden in de 16e eeuw. Stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. Facsimile uitgave van Mart. Nijhoff, 's-Gravenhage 1916, nr. 5.

werd in 1367 gegraven²⁶. Deze bocht in de vestgracht moet verklaard worden uit de aanwezigheid van een begijnennederzetting.

Maar het hof had in de 14de eeuw nog niet de omvang die het tegenwoordig heeft. Het gedeelte bezuiden de begijnhofkerk behoorde toen nog niet bij het hof. De huidige Begijnsteeg had aan de westzijde van de Begijnslot haar vervolg en heeft in de oost-west as van de kerk gelopen. Deze weg, in haar beloop voortgekomen uit de landelijke verkaveling, werd na de aanleg van het gebogen gedeelte van de Nieuwe Zijdsvoorburgwal (1367) de verbindingsstraat tussen deze vestgracht en de Kalverstraat, via de Begijnsteeg. In 1417 gaven schout, schepenen en raad der stad Amsterdam het terrein ten zuiden van die straat aan de begijnen in eigendom²⁷, met uitzondering van een strook grond langs de Nieuwe Zijdsvoorburgwal. Deze

²⁶ J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*. 8 delen, Amsterdam 1879–1893, II, 1880, 40.

²⁷ *Groot memoriaal van Amsterdam* (hs), 1474–

Afb. 3. Breda. Reconstructietekening van het begijnhof op moderne kadastrale kaart (schaal 1 : 2500). A – Poort en mogelijke loop van de hofmuur voor 1574; B – Valkenbergse poort; C – Huis De Lelie; D – Poort in 1574; E – Poort in 1953; F – St. Catharina-kerk (1838); G – Pastorie (1850); H – Buitenhof (1860/63); I – Groot-huis. (Tek. O. M. Maters).

strook, die nu nog te herkennen is aan de richtingsverandering der perceelseindingen, kwam in 1511 in handen van het hof 28.

Uit een vermelding in het oudste keurboek der stad Amsterdam blijkt dat aan de zuidzijde van het hof, zoals dat in het begin van de 15de eeuw vorm had gekregen, het bleekveld der begijnen lag 29. Tussen dit bleekveld en het be-

1825. 14 banden, Gemeente archief Amsterdam (P. Scheltema, *Inventaris van het Amsterdamsche Archief*, 3 delen, Amsterdam 1866–1874, III, 1874, 25, inventarisnr. 2), II, 100 verso, afschrift uit 1564. Mogelijk was de uitbreiding al vroeger tot stand gekomen en is de acte een bevestiging van de veranderde toestand, want in 1397 wordt al melding gemaakt van een kapel op het hof (J. C. van den Akker, „Geschiedenis van het Begijnhof te Amsterdam”, *Het katholiek Godsdienstig, geschied- en letterkundig maandschrift*, deel 49 (1886), 281–308; I. H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam van de 14e tot het eind der 16e eeuw*, Amsterdam 1941, 320.

28 Groot memoriaal, a.w., I, 261.

29 *Keurboeken der stad Amsterdam, 1465–1585*, 8 delen (Scheltema, a.w., III, 1874, 26), Keurboek A (1478); tekst gedrukt bij J. C. Breen, *Rechtsbronnen der stad Amsterdam*. Werken der Vereniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht,

gijnhof lag een straat (het verlengde van de Rozeboomsteeg) voor de aanleg en het onderhoud waarvan in de acte van 1417 bepalingen waren opgenomen.

Na de alteratie zijn van het hof twee kleine stukjes afgegaan. In 1635 verkocht het hof aan het Weeshuis, dat sinds 1580 in het St.-Luciën-klooster (gesticht 1414) was gevestigd, een driehoekig stukje grond in de noordoosthoek van het hof 30. Dit stukje grond is te reconstrueren door de huidige noordelijke grens van het hof in een rechte lijn te verlengen tot de Gedempte Begijn-sloot.

In 1597 ontteigende de stad een huis met erf in de zuidwesthoek om het te verhuren aan een glasblazer 31. Uit een later verzoek der begijnen aan de stad om teruggave hiervan blijkt dat zich hier het bak-, was- en ziekenhuis van het hof bevond 32.

Bergen op Zoom 33 — Een interessant voorbeeld van een planmatige opzet bij de aanleg van een begijnhof wordt geleverd door Bergen op Zoom, want in 1492 kreeg de landmeter Clause de Catere opdracht van het stadsbestuur om de begijnhoven te Antwerpen en Mechelen op te meten. Daarvoor, in 1484, was een zekere Jan Meys al naar Herentals en Mechelen gezonden om copieën te maken van de stichtingsbrieven der begijnhoven. De stadsregeerders van Bergen op Zoom hadden er kennelijk behoefte aan om zich goed op de hoogte te stellen van de aard van een dergelijke instelling en de wijze van aanleg voordat zij ertoe overgingen in hun stad een begijnhof te bouwen.

Het hof, dat onder het volledige toezicht van tweede reeks, nr. 4, 's-Gravenhage 1902, 94.

30 Kwitantie der verkoop (19 mei 1635) in het Burgerweeshuis Archief, inventarisnr. 138, Gemeente archief te Amsterdam.

31 B. H. Klönne, *Amstelodamensia*. Amsterdam 1894, 235.

32 P. M. Verhoofstad, *Inventarissen der archieven berustende op het Begijnhof te Amsterdam*. 1952, 9, nr. 5 (niet gedrukt, in fotocopie aanwezig op het Gemeente archief te Amsterdam, nr. 0616).

33 De gang van zaken bij een begijnhof-stichting is goed te volgen in Bergen op Zoom, waarover de volgende publicaties: G. C. A. Juten, „Het Begijnhof te Bergen op Zoom”, *Taxandria; tijdschrift voor Noord-brabantse geschiedenis en volkskunde*, 37, 4e reeks (1930), 57–66 en 38 (1931), 12–19 en 57–64; H. Levelt, *De Kloosters van Bergen op Zoom in het Verleden*, II, *Het Begijnhof buiten Bergen op Zoom*. Bergen op Zoom 1924.

Afb. 4. Breda. Begijnhof in 1978 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

de stad stond en waarvan de bouw in 1497 werd begonnen buiten de Verlorencostpoort, is in 1583 opgeheven. Door de aanleg van een bolwerk in 1592 ter plaatse is elk spoor van dit hof verdwenen.

Op de stadsplattegronden van Jacob van Deventer (1552–1565) en van Braun en Hogenberg (1572–1583) is te zien dat het begijnhof een regelmatige aanleg had met de huizen om een vierkante binnenplaats en de centraal geplaatste kerk³⁴.

Breda (afb. 3 en 4) — In 1531, enige jaren voordat met de bouw van het nieuwe begijnhof aan de Catharinastraat werd begonnen, stelde Hendrik van Nassau een acte op waarin de ver-

huizing van het hof werd overeengekomen. De planmatige opzet van het te bouwen hof is hierin te herkennen aan de gebruikte omschrijving: „eenen properen viercanten Hoff”³⁵.

Een eigen kerk behoefden de begijnen niet te bouwen, omdat zij de beschikking kregen over de reeds bestaande St.-Wendelinuskapel³⁶. In 1535 had Hendrik van Nassau de eerste nieuwe begijnhuisjes laten bouwen, zodat de verhuizing kon beginnen³⁷.

Uit de bewaard gebleven rekeningen van het hof is de bouw en de groei van het begijnhof enigszins te volgen³⁸. De aanleg van het hof werd in 1531 geregeld: aan de noord- en oostzijde werd het hof door een muur afgesloten en na het kappen van enkele bomen en de afbraak

³⁴ Jacob van Deventer, *a.w.*, 9; G. Braun en Fr. Hogenberg, *Civitas Orbis Terrarum*. Coloniae 1572–1618. Facsimile-uitgave in 3 banden, VI delen, Amsterdam 1965, III, 14.

³⁵ Juten, *a.w.*, 1910, 179, nr. 207 (zie noot 4).

³⁶ P. Scherft, „Van Wendelinuskapel tot Waalse kerk”, *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda „De Oranjeboom”*,

VI (1953), 60–99.

³⁷ Juten, *a.w.*, 1910, 188, nr. 216.

³⁸ Rekeningen van de meesteres van het begijnhof te Breda, begin 16de eeuw tot 1599, Gem. archief te Breda (J. M. F. IJsseling, *Inventaris van het archief van het Begijnhof te Breda*. Breda 1966, 42, nrs. 181–202).

van een huis en een poortje konden de eerste huizen gebouwd worden. Mogelijk is het eerste aantal uit 1535 de westelijke rij huizen geweest, want de in 1536 gebouwde³⁹ zeven huizen passen precies in de oostelijke rij (de nrs. 75, 73, 71, 69, 67, 65 en het huisje ernaast dat in 1860 werd afgebroken voor de aanleg van het zogenaamde Buitenhof)⁴⁰. De hoofdboort lag even ten oosten van het huisje nr. 29. In 1544 worden buiten deze poort drie begijnhofhuizen gebouwd (nrs. 23, 25 en 27). Met de bewoner van het aangrenzende huis De Lelie werd een contract opgesteld over het gebruik van zijn oostelijke zijmuur voor de verankering der huizen⁴¹. Voor de poort lag ook de pastorie van het hof, die tot 1953 tegen de westgevel van de St.-Wendelinuskapel heeft bestaan⁴².

In 1574 werd de hofpoort verplaatst naar de Catharinastraat. Ter hoogte van de oude poort aan de westzijde van het hof werd toen een poortje met een klein huisje ernaast gebouwd. Dit werd in 1594 de Valkenbergse poort genoemd⁴³. Tegen de noordgevel van de St.-Wendelinuskapel werden vier huisjes gebouwd, die nog te zien zijn op de tekening van H. Sluyters uit omstreeks 1836⁴⁴. In een van deze huisjes was waarschijnlijk de infirmerie („de fermerye”) van het hof gevestigd⁴⁵. Hier hebben de begijnen na de Reformatie haar noodkerk met sacristie gehad.

Tegen de zuidgevel van de St.-Wendelinuskapel werden in 1594 drie kleine huisjes gebouwd. Het Groothuis, de woning der arme begijnen, lag in de noordoosthoek van het hof⁴⁶.

Vanaf 1620 tot in het begin van de 18de eeuw zijn alle huizen opgetekend in het „Manuael van den Huysinghen ende wooninghen des Begijnhofs der Stadt Breda”⁴⁷. Hierin staan 31 huizen vermeld.

Uit de rekeningen van het begijnhof tussen 1536 en 1594 kon het bestaan van de volgende huizen worden opgespoord: de infirmerie, het Groothuis, de drie huizen die in 1544 buiten de poort werden gebouwd, de pastorie tegen de

westgevel der kapel, de drie huisjes tegen de noordgevel van de kapel, de drie tegen de zuidgevel ervan en het kleine huisje naast de Valkenbergse poort. Bij deze dertien huizen moeten nog de huizen geteld worden die in 1535 en 1536 werden gebouwd, om tot het vanaf 1620 genoemde aantal van 31 te komen. In 1535 zouden dan elf huizen gebouwd moeten zijn, omdat er in 1536 over de bouw van zeven huizen in de rekeningen wordt bericht. Aan de westzijde kunnen er niet meer dan acht gelegen hebben, namelijk de nrs. 29 t/m 43. Waar lagen dan de overige drie?

Het huis dat in het Manuael met de aanduiding „op de oosthoek” vermeld staat, is misschien één van deze drie. Maar het is mij niet bekend wanneer dit huis (Catharinastraat 85) in bezit van het hof is gekomen. De overige twee moeten misschien aan de noordzijde gezocht worden, buiten de noordelijke hofmuur die Hendrik van Nassau bij de aanleg van het hof had laten bouwen. Tussen deze muur en de stadsmuur lag een strook grond waarvan de begijnen steeds gebruik hadden gemaakt. Over het eigendomsrecht van deze strook ontstond in 1592 een geschil met de bureu, dat in 1633 voor de Raad van Brussel in het voordeel der begijnen werd beslist. Behalve deze strook grond tussen de noordelijke hofmuur en de oude stadsmuur, kregen de begijnen ook het aanliggende gedeelte van de gedempte vestgracht.

Resten der oude stadsmuur zijn nog lang blijven staan aan de noordzijde van het hof. De galerij die de landmeter Christoffel Verhoff hier in 1679 heeft getekend kan een overblijfsel zijn van de bogen die de weergang der oude stadsmuur droegen⁴⁸. De richting van de huidige noordelijke hofgrens hangt in ieder geval samen met het tracé van de oude stadsmuur.

Haarlem (afb. 5) — Het begijnhof te Haarlem is gegroeid in het stadsgedeelte dat ligt tussen de Jansstraat en de Bakenessergracht. De oudste oorkonde van het hof dateert uit 1272: de

³⁹ In de rekeningen worden uitgaven voor de bouw van zeven huisjes vermeld in 1536, IJsseling, *a.w.*, nr. 187.

⁴⁰ IJsseling, *a.w.*, 59, nr. 428.

⁴¹ Juten, *a.w.*, 1910, 195, nr. 228.

⁴² Scherft, t.a.p., 67; IJsseling, *a.w.*, 61, nr. 445.

⁴³ Rekeningen, IJsseling, *a.w.*, nr. 202.

⁴⁴ Topografische afdeling van het Gemeente Archief te Breda, cat. nr. 1961-124.

⁴⁵ Rekeningen, IJsseling, *a.w.*, nr. 198 (1565-1567);

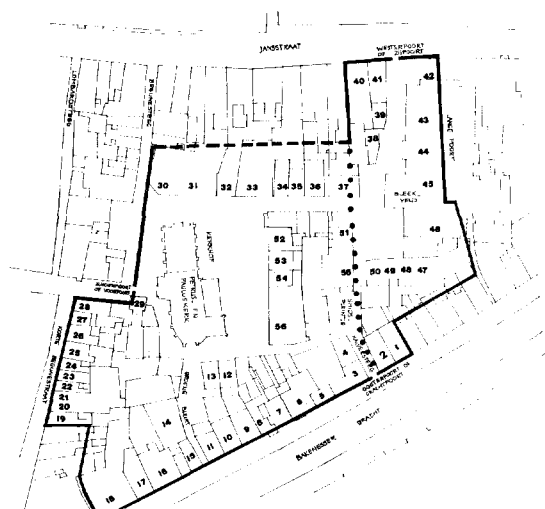
nr. 201 (1578), 52 recto: „Item van de luyff bynnessen Hoofs onder de kercke achter aen de fermerye met roode pannen te doen decken . . .”.

⁴⁶ Rekeningen, IJsseling, *a.w.*, nr. 196 (1541) en P. Placidus, „Rechtsgeding van het begijnhof te Breda in de 16e en 17e eeuw”, *Historisch Tijdschrift*, (1937), 105-150.

⁴⁷ IJsseling, *a.w.*, 39, nr. 153.

⁴⁸ Plattegrond van het Valkenberg door landmeter Christoffel Verhoff (1679). Kon. Mil. Ac. te Breda.

Afb. 5. Haarlem. Reconstructie van het middeleeuwse begijnhof met globale plaatsing van de huizen volgens de nummering uit de rekeningen der geestelijke goederen van 1582. Stippellijn: noordelijke hofgrens voor 1413. 25 – St.-Lucien- of Oudeconvent; 35 – St.-Barbaraconvent; 37 – St.-Agnietenconvent; 42 – huis Rodenburg; 43 – het Hoge Huis; 51 – St.-Aechtenconvent; 55 – Goudsmidskamer; 56 – St.-Geertruidenconvent. (Tek. O. M. Maters, ondergrond: copie van moderne kadastrale kaart, schaal 1 : 2500).

eerste biechtvader der begijnen, Arend van Sasenheim, die volgens overlevering ook de stichter van het hof was, liet in dit jaar zijn huis met erf na aan een aantal begijnen⁴⁹. Het is niet bekend waar dit huis precies stond. Het hof beschikte in 1273 al over een eigen, aan Petrus en Paulus gewijde kerk, want toen werd het een zelfstandige parochie⁵⁰. Deze kerk (sinds 1581 Waalse kerk) vormde het middelpunt van het hof dat tot het einde van de 14de eeuw zijn noordelijke grens had ter plaatse van een denkbeeldige lijn getrokken vanaf de Kalversteeg tot de achterbegrenzing van het perceel Jansstraat 51. Aan de oostzijde grensde het hof aan de Bakenessergracht, tenminste aan het einde van de 16de eeuw. De huizen aan deze gracht zullen

⁴⁹ O.H.Z., II, 1873, 99, nr. 225.

⁵⁰ F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*. 4 delen, Haarlem 1874–1888, II, 1877, 498.

⁵¹ Uit de „Catalogus Curatorum seu Pastorum Ecclesiae Begginagii in Haerlem”. Gepubliceerd in: C. J. Gonnet, „Het Archief van het Begijnhof te Haarlem”, *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, deel 10 (1882), 116–169, 158. Deze Catalogus

Afb. 6. Haarlem. Reconstructie van het 17de eeuwse begijnhof. De huizen A–Z genoemd door pastoor Joseph Couseband in 1676. 1 – huis genaamd De Kloppepoort, aangekocht onder het bestuur van Joseph Couseband, C – Rodenburg; E – Hoge huis (kapel van St.-Begga); S – washuis; 2 – kapel van St.-Joseph en St.-Magdalena in 1669 gebouwd. (Tek. O. M. Maters).

van oorsprong geen begijnenhuizen zijn geweest. Achter deze huizen aan de gracht lagen de begijnhofhuizen met de voorzijde gekeerd naar het binnenterrein.

De Jansstraat en de Bakenessergracht zijn oude stedelijke elementen, die al voor de stichting van het begijnhof bestonden, de Lange Begijnestraat loopt dood op de begijnhofkerk en moet daarom na de bouw van die kerk zijn aangelegd.

Tijdens het pastoraat van Hugo Goudsmit (1382–1421) werd het hof uitgebreid: „ende onder hem wart onse nuwe Hof anhecoft om een blijcveld daer te hebben. Ende onder hem wart dat poerthuys ghetimmert ende gheoerdeenert”, zoals een aantekening van omstreeks 1600 vermeldt⁵¹. In 1413 geeft Willem IV het

maakt deel uit van de zogenaamde Pastorale van pastoor Jasper Pietersz. Stolwijck, een rond 1600 samengesteld register met beschrijvingen van vroegere toestanden op het hof (P. M. Verhoofstad, *Inventaris der archieven van kerken, kloosters en staties berustend in het archiefdepot van het bisdom Haarlem*. Haarlem 1959, 69, nr. 349).

hof toestemming voor deze uitbreiding met, zoals dat in de oorkonde staat, de huizen en het erf van Gerrit About ⁵².

Het bleekveld dat de begijnen op dit nieuw verkregen terrein hebben aangelegd, heeft bestaan tot de bouw van de St.-Jozefkerk in 1843.

Een globale reconstructie van het begijnhof, zoals dat voor de alteratie is geweest, kan gemaakt worden met behulp van de bekende oude stadsplattegronden en drie schriftelijke bronnen ⁵³. Ten eerste is er de opsomming van alle begijnhofhuizen in de rekeningen der geestelijke goederen uit 1582; ten tweede een hoofdstuk uit de pastorale van Jaspar Pietersz. Stolkwijk, pastoor van het hof tussen 1582 en 1601, dat de titel draagt: „Van de vijf conventen en vier andere huysen daer arme Begijnen in woonden”; ten derde een notariële beschrijving van het hof door enkele begijnen uit 1628.

Een in 1971 gepubliceerde reconstructie is niet geheel juist omdat aangenomen werd dat het hof twee poorten aan de Bakenessergracht bezat ⁵⁴. Het hof had drie poorten, de voorpoort (aan de Lange Begijnestraat), de zijpoort (aan de Jansstraat) en de grachtpoort (aan de Bakenessergracht). Deze drie poorten worden verschillende malen in de bronnen genoemd ⁵⁵. De door mij vervaardigde reconstructie is ook maar schematisch bij gebrek aan gegevens over de individuele huizen.

Na de alteratie (1572) heeft het begijnhof zich verplaatst naar de Lange Poort. Hier heeft het hof nog tot in de 19de eeuw bestaan. Door aankoop van alle huizen in de Lange Poort en door de steeg aan beide zijden af te sluiten ont-

stond toch weer een soort hofje met een eigen, aan St.-Bega gewijde kapel.

De reconstructie van dit 17de eeuwse hof is gebaseerd op de inventaris van pastoor Joseph Cousebant uit 1676 (afb. 6) ⁵⁶.

's-Hertogenbosch — Het Groot-Begijnhof te 's-Hertogenbosch werd voor 1274 gesticht op het vrijthof van de St.-Janskerk, waar nu de Paradeplaats is ⁵⁷. Het vormde een zelfstandige parochie waarvan de kerk in 1304 aan St.-Nicolaas werd gewijd ⁵⁸. Deze begijnhofkerk, die ongeveer midden op de Parade heeft gestaan, kon haar bestaan — na de opheffing van het hof tijdens de Reformatie — nog rekken tot 1701.

Het begijnhof werd begrensd door de Peperstraat, de Weesstraat, de Triniteit, de Dieze en vervolgens langs de Dieze ongeveer vijftig meter oostwaarts, vanwaar de oostelijke begijnhofgrens noordwaarts liep tot aan de achterbegrenzing der percelen aan de Choorstraat en vandaar westwaarts om ongeveer ter hoogte van het zuidtransept der Janskerk weer in noordelijke richting om te buigen en in het verlengde van de Choorstraat aan te sluiten op de Peperstraat.

Het begijnhof bezat dertig huizen (hier *refeters* genoemd), twee infirmeriën ⁵⁹, waar arme vrouwen woonden en een kluis (voor een kluisnares). De hoofdboort lag aan de Peperstraat ⁶⁰.

Ondanks de vier inventarisaties die in 1628, 1630, 1646 en 1684 van de huizen en bewoonders van het hof zijn gemaakt ⁶¹, is het — bij gebrek aan goed kaartmateriaal — niet mogelijk om een reconstructie van de aanleg ervan te

⁵² Allan, *a.w.*, II, 1877, 519.

⁵³ Gebruikte stadsplattegronden: Jacob van Deventer (1552-1565); Grondt-Contrefeytinghe der stad Haarlem... (1578) door Thomas Thomaszoon; stadsplattegrond van Romeyn de Hooghe (1688) en de kadastrale kaart van Haarlem van F. J. Nautz uit 1822. De genoemde schriftelijke bronnen zijn gepubliceerd in Allan, *a.w.*, II, 1877, 582-585; 525; 524. De rekeningen der geestelijke goederen (1582): A. J. Enschédé. *Inventaris van het Archief der stad Haarlem*. 2 delen, Haarlem 1866, II, 92, nr. 1249. Wat betreft „Van de Vijf conventen...” zie noot 51. De notariële beschrijving (1628): Verhoofstad, *a.w.*, 70, nr. 350.

⁵⁴ J. J. Temminck, *Haarlem vroeger en nu*, Bussum 1971, 19.

⁵⁵ In 1439: *Fundatieboek*, 28 verso (Gemeente archief Haarlem, Kloosterarchieven nr. 250); in 1590: *Fundatieboek*, 10 en 49.

⁵⁶ Verhoofstad, *a.w.*, 71, nr. 364: lijst van de begijnhofhuizen (18de eeuwse copie).

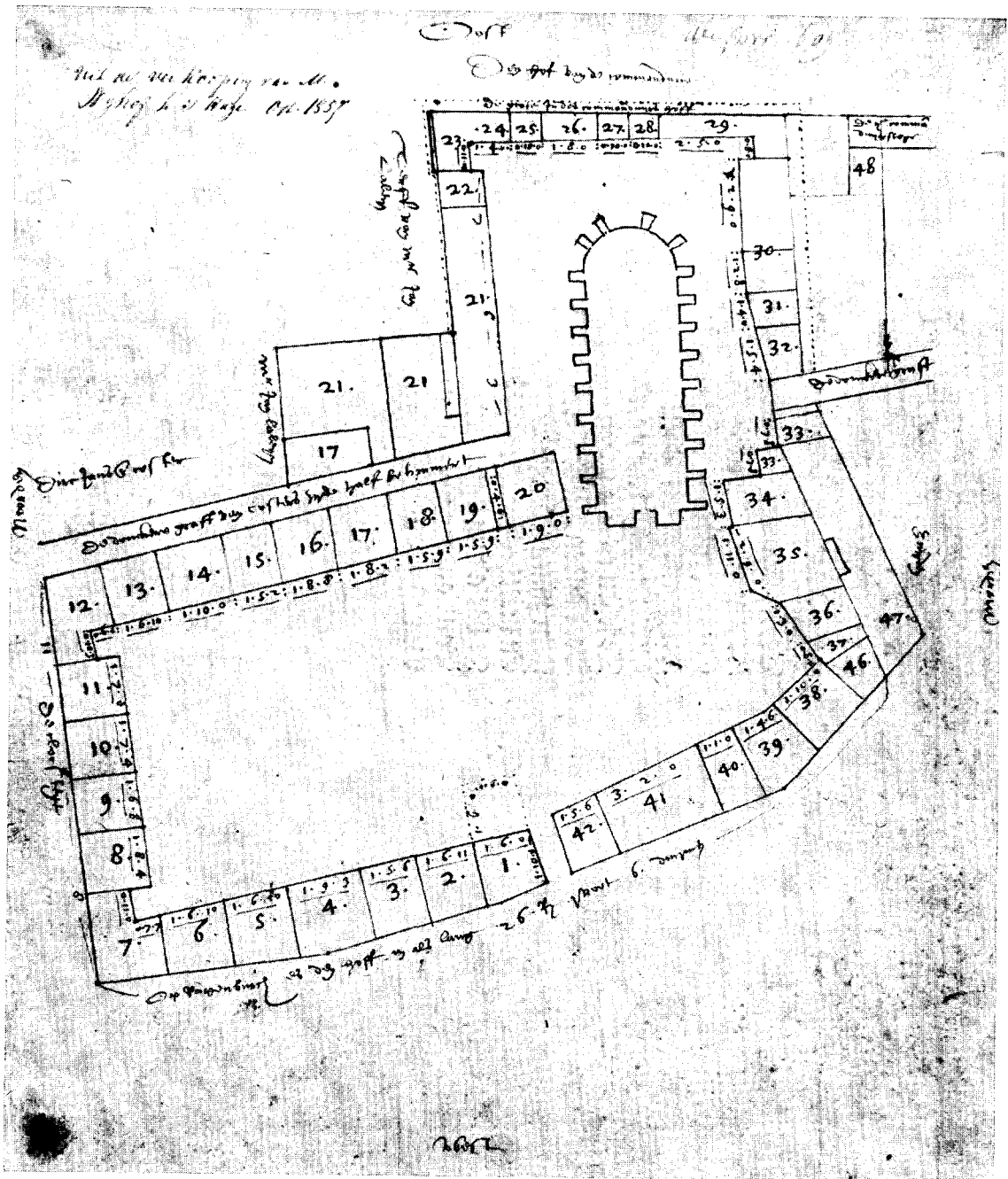
⁵⁷ Zie noot 6.

⁵⁸ L. H. C. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch*. 5 delen, St. Michiels-Gestel 1870-1876, IV, 1873, 362.

⁵⁹ Zie noot 7.

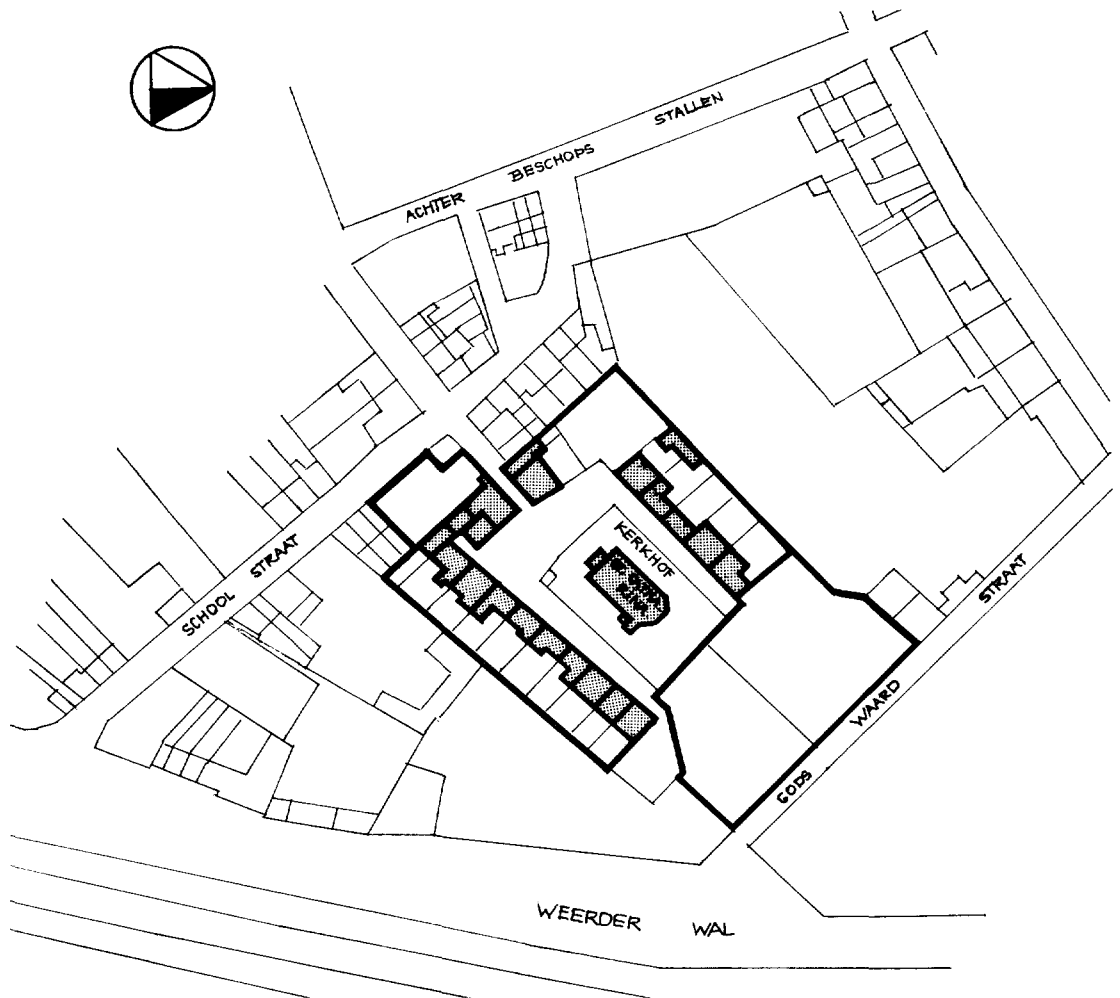
⁶⁰ Stuk uit 1555 dat het opschrift draagt: „Item soe wat hier in gescreven is dat gaet den Begijnhof aen tot 't sartogenbosch”. (Losse stukken over het Groot-Begijnhof, Gemeente archief te 's-Hertogenbosch, niet geïnventariseerd).

⁶¹ Lijst der begijnhofhuizen van pastoor Hendrik van de Berckenbosch (drie bladen 1628), Gemeente archief 's-Hertogenbosch, Collectie Aanwinsten, nr. 8040-I. „Lijste van de Bagijntiens...” (zeven bladen 1630), Coll. Aanw., nr. 8040-I. Rapport over de toestand op het hof door Donckers en Wijlich (negen-tien bladen 1646), Resolutiën van de stadsregering, Gem. archief, inventarisnr. A 60. Onderzoek naar de toestand van drie huizen op het hof (drie bladen 1648), Coll. Aanw., nr. 8040-I.

Afb. 7. Plattegrontekening van het St. Agnietenbegijnhof te Leiden (1578); Gem. Archief te Leiden, prentverzameling nr. 25350. De kapel heeft hier ten onrechte acht traveeën. Zij had zeven traveeën en een vijfzijdige sluiting, zoals blijkt uit een bestektekening uit 1819-1821 (Acad. Hist. Museum te Leiden, nr. 31795).

Afb. 8. Roermond. Reconstructie van het begijnhof op een copie van het oorspronkelijk kadastraal minuutplan uit 1819. (Gem. Archief Roermond). Zie noot 69. (Tek. O. M. Maters).

maken.

In 1689 werden er tweeëntwintig huizen voor afbraak verkocht⁶². Het enige begijnhofhuis dat tot in de 19de eeuw heeft bestaan lag op de noordelijke hoek van de Peperstraat. Hierin woonde lange tijd de pastoor van de Janskerk⁶³.

Uit het rapport van 1646 blijkt dat het begijnhof door een blinde muur van de stad was afgesloten. Men doet dan ook de aanbeveling dat in de huizen „staende metten achter gevel in de Peperstraat als langs de Trierentrey deuramen gestelt kunnen werden, waardoor de strae-

ten verciert ende goede huysen gefatsoenneert souden sijn tot geryff ende bequaemheynt van de ingesetenen deser stadt”.

Leiden — Dat een begijnhof een eigen ommuring had als een klein stadje binnen de stad wordt ook door Leidse gegevens bewezen. Het St.-Agnietenbegijnhof wordt na de alteratie aan de Universiteit toegewezen en men besluit dan dat „ten eynde de stadt te beter mach werden verciert, de huysen, daarvan de stadt alreets den geheelen eygendom heeft, responderende

⁶² Verkoopcondities uit 1689 (elf bladen), Gem. archief te 's-Hertogenbosch, ongeinventariseerd.

⁶³ J. A. Coppens, *Nieuwe beschrijving van het bis-*

dom 's-Hertogenbosch, 5 delen, 's-Hertogenbosch 1840-1844, II, 1841, 246-252.

aen de Clocstege ende aen Rapenburch off Steenschuyr, de deuren, veynsteren ende lichten zullen mogen werden gebracht ende gestelt aen 's heeren straten, opdat die zulx vor meerder te huyr zullen mogen gelden, welc voordeel den anderen huysen aldaer, ende zoolange de stad den geheelen eygendom niet en zal hebben becomeen, geensints toegelaten noch vergont en zal werden" 64.

Het begijnhof wordt in 1293 al „curia" (hof) genoemd 65. In dit jaar werd een acte opgesteld over de vererving der begijnhofhuisjes, waarvan de bewoordingen gelijk zijn aan die van de oorkonde uit 1284 van het Utrechtse begijnhof 66.

De aanleg van het St.-Agnietenbegijnhof is zeer goed bekend door de plattegrondtekening uit 1578 (afb. 7) 67.

Voor de ontwikkeling van het hof raadplegen men de recente studie van H. A. van Oerle.

Roermond 68 — Van 1279 tot het begin van de 14de eeuw heeft het St.-Catharinabegijnhof naast de St.-Nicolaaskapel buiten de muren van Roermond gelegen, maar nog binnen de parochie van St.-Christoffel: „extra muros juxta capellam Sancti Nicolai . . . infra limites predictae parochie Sancti Christophori".

Het eerste hof heeft bestaan uit een aantal huizen („mansiones") met eigen kerk en begraafplaats.

Voor 1324, toen het begijnhof „nova curia de Ruremonde" (nieuwe hof van Roermond) genoemd werd, werd het hof tengevolge van oorlogshandelingen verplaatst binnen de stadsmuren.

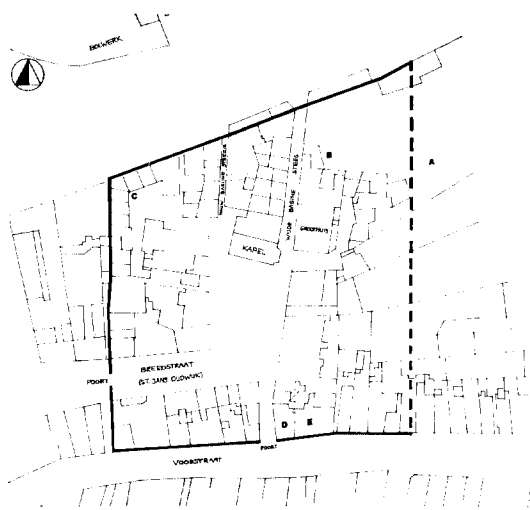
Doordat de begijnhofhuizen in het begin van de 19de eeuw werden ingericht als godskamer-tjes, is de vorm van het hof bewaard gebleven tot in het begin van de 20ste eeuw (afb. 8). Van dit hof bestaat nog uitstekend kaartmateriaal uit de tijd van zijn opheffing (1797) en verande-

64 J. C. Overvoorde, „De rechtstoestand van de huisjes der begijnen op de begijnhoven", *Verslagen en Mededelingen der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht*, 2de deel, nr. I-VI, 's-Gravenhage 1892, nr. VI, 550-620, 611: „Resolutie [opten] nyen huysen opten Bagijnhoff" (25 februari 1586).

65 O.H.Z., II, 1873, 392, nr. 852.

66 Fz. S. Muller, „Over Claustraliteit. Bijdrage tot de geschiedenis van den grondeigendom in de middel-eeuwse steden", *Verhandelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen*. Amsterdam 1890, 227.

67 Gemeente archief te Leiden, Prentverzameling nr. 25350.

Afb. 9. Utrecht. Globale reconstructie van het begijnhof op een copie van een kadastrale kaart uit het begin van de 19de eeuw. (Rijksarchief in Utrecht, top. atlas, nr. 136 xxx). Schaal 1 : 2500. A – koolhof (moestuin); B – huis Heil Vreem; C – godskamer-tjes met pleintje; D – huis Then Putt; E huis Then Roeden Rijse. (Tek. O. M. Maters).

ring in armenhuisjes. De oudste plattegrondtekening uit 1790 is nogal schematisch, maar geeft nog de kerk weer, terwijl de andere plattegrond uit 1813 zeer gedetailleerd is 69.

Utrecht (afb. 9) — De vorm van het Utrechtse begijnhof kan alleen in grote trekken gereconstrueerd worden. Het werd in 1251 gesticht op een grondstuk rondom de huidige Wijde Begijnestraat, dat de begijnen in erfpacht hielden van het kapittel van St.-Jan. Dat is bekend uit een oorkonde van 1400, waarin het kapittel de huurovereenkomst met de begijnen vernieuwde: „wij voertijdes in den jaer ons Heren, doe men screef dusent tweehondert een ende vijftich in

68 A. F. van Beurden, „Het Bagijnhof te Roermond", *Limburg, jaarboek van het Provinciaal Genootschap van geschiedkunde, wetenschap, taal en kunst*, (1910), 101-103. J. B. Sivr , „Geschiedkundige schets van het oude Begijnhof te Roermond", *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg*, XI, Maestricht-Ruremonde (1874), 162-219.

69 De plattegrond uit 1790 bevindt zich in het Rijksarchief in Limburg te Maastricht, Inventaris Bisschoppelijk Archief, port. 68, nr. 19. Onvindbaar (januari 1978), fotocopie in bezit van auteur. De plattegrond uit 1813 bevindt zich in het Gemeente archief van Roermond, Inventaris van het Rooms Katholiek Godshuis, nr. 2144.

erfpacht gegeven hadden den joncfrouwen, die Beghinen gheheten sijn, t'Utrecht onse hofsteden ende erve, daer sij tot dier tijd op wonachtich waren' 70.

Het hof werd in het begin van de 17de eeuw opgeheven 71. Uit de verkoopcondities van negen huizen en een dubbelhuis op het hof tussen de Breedstraat en de Voorstraat (1621) blijkt dat de zuidelijke hofmuur langs de Voorstraat heeft gelopen 72. De bewaard gebleven middeleeuwse transportacten van begijnhofhuizen geven ook enige aanwijzingen 73.

Het hof was in de Breedstraat (vroeger St.-Jans Oudwijk geheten) afgesloten met een poort ter hoogte van de huidige Begijnesteeg. Een zijpoort lag aan de Voorstraat bij de uitgang van de tegenwoordige Wijde Begijnestraat. De plaats van de kerk is nog bekend uit de weergave ervan op een kadastrale kaart van de stad van omstreeks 1825 74.

Ten oosten van de kerk lag het Groothuis, dat in 1843 werd afgebroken 75. Ten oosten van dit huis heeft de zogenaamde koolhof („coelhoff” genoemd in een testament van 1467) gelegen, de moestuin der begijnen. In een transportacte van 1518 wordt de plaats van het overgedragen huis aldus vermeld: „aen die oestsijde van den Hove, daer Heil Vreem boven ende dat Groot huus beneden naest gelegen sijn . . . mit dat torfhuus, gelegen daerafter aen des Hoefs muur, ende een place lants daerafter in den grooten hof”. De noordelijke hofmuur liep mogelijk parallel met de oude stadsmuur ter plaatse van de 3e Achterstraat.

In de noordwesthoek van het hof lagen enkele kleine kamertjes, die op de genoemde kadastrale kaart uit omstreeks 1825 nog afgebeeld staan. Waarschijnlijk waren dit de godskamertjes, waarvan de fundatiebrief uit 1540 nog bewaard is gebleven, want uit een brief van 1644 blijkt dat er voor deze kamertjes een pleintje lag 76.

In 1613 wordt er vanwege de stad een rent-

meester over het begijnhof aangesteld. Zijn administratie der begijnengoederen geeft een lijst van vijftien hofhuizen, waarvan de huren ontvangen werden en vervolgens een lijst van negen huizen die door de stad zijn aangekocht op het hof. Tot de memoriegoederen van het hof blijken nog drie kamers en zes huizen behoord te hebben 77.

Uit de ligging van het begijnhof aan twee stadsstraten, de Breedstraat en de Voorstraat, waarvan de eerstgenoemde straat op het hof doodloopt, blijkt dat het is gegroeid in een stedelijke structuur die hier al rond het midden van de 13de eeuw bestond.

Hoewel het nog niet te bewijzen is, ligt het voor de hand te veronderstellen dat het huizenblok van het begijnhof tussen de Voorstraat en de Breedstraat van oorsprong tot de stad behoorde en naderhand door de begijnen is aangekocht. Dit blok huizen vertoont een stedelijke, bij de Voorstraat behorende structuur.

De huizen

De huizen op de begijnhoven vertegenwoordigen geen zelfstandig type. Zij zijn meestal niet anders opgebouwd dan gewone stadshuizen en moeten daarom ook in dat verband bestudeerd worden. Wel onderscheiden de begijnhofhuizen zich soms van stadshuizen door de toepassing van het in de steden minder vaak voorkomende dwarsgeplaatste zaalhuis, waarvan Breda en Roermond voorbeelden leveren.

Een andere bijzonderheid is te vinden in de wijze van bewoning. Meestal wonen meerdere begijnen in één huis, dat dien overeenkomstig verdeeld is in een aantal steedjes. Behalve in de conventen voor arme begijnen, waren de meeste bewoonsters eigenares van haar huis of een deel ervan. Een steedje was oorspronkelijk waarschijnlijk een bepaald, aanwijsbaar deel van een huis, de slaappleaats van een begijn. Maar in de 16de eeuw kon een steedje ook de betekenis hebben van het recht op een woonplaats.

⁷⁰ F. Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, deel III, 's-Gravenhage 1944, 95.

⁷¹ Fz. S. Muller, „De hervorming der Utrechtse begijnhuizen in 1613”, *De Ond-Katboliek, Godsdienstig Maandblad*, 6, nr. 9 en 10 (1890), nr. 10, 98 (bijlage III).

⁷² N. van der Monde, *Geschied- en Oudheidkundige beschrijving van pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht*. 3 delen, Utrecht 1844-1846, II, 1845, 212.

⁷³ Fz. S. Muller, *Catalogussen van de bij het stads-*

archief bewaarde archieven. 2 delen, Utrecht 1913, deel I, B Kloosters en Begijnhuizen, II, Vrouwenkloosters, 1 Het Begijnhof, 127-137.

⁷⁴ Rijksarchief te Utrecht, Topografische Atlas, nr. 136 xxx.

⁷⁵ Van der Monde, *a.w.*, II, 1845, 228.

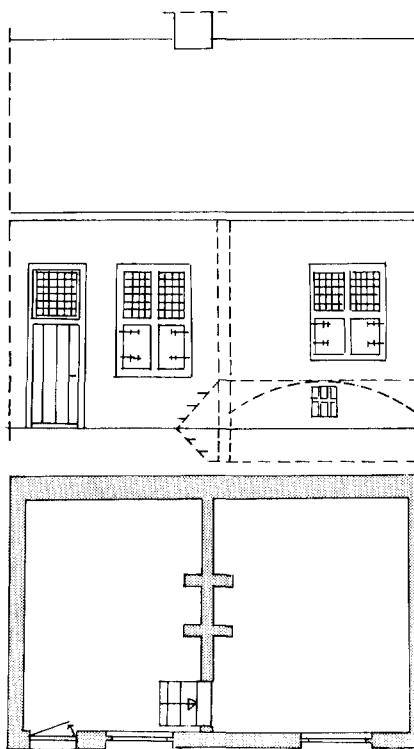
⁷⁶ Muller, *a.w.*, I, 1913, 137, inventarisnr. 888-889; 130, nr. 802.

⁷⁷ Rekeningen van de rentmeester van het begijnhof, 1614, 41-54 recto. Gemeente archief te Utrecht (Muller, *a.w.*, I, 1913, inventarisnr. 786).

Toen J. C. Overvoorde eenmaal een overdracht vond van een half steedje op het Amsterdamse begijnhof, beschouwde hij dit als een uitzondering⁷⁸. In het zogenaamde Hofboek van dit begijnhof, een register met transportacten van begijnhofhuizen tussen 1503 en 1633, trof ik behalve twee overdrachten van een half steedje ook nog een nalatenschap aan van een derde deel van twee steden⁷⁹. In deze gevallen kan bezwaarlijk sprake zijn van een aanwijsbaar deel van een huis. In een transport van 1503 wordt ook inderdaad van het recht op een steedje gesproken⁸⁰.

Het Leidse begijnhof levert wat dit betreft hetzelfde beeld op. Hier wilde de stadsoverheid in 1586 precies weten uit hoeveel steedjes elk huis bestond⁸¹, want wanneer door het uitsterven der begijnen de huizen aan de stad zouden komen, dan was de stad verplicht van elk twee- of meerstedig huis een bepaald gedeelte van de koopsom aan de rechthebbenden (erfgenamen) uit te keren. Alle éénstedige huizen zouden geheel aan de stad vervallen, maar van een tweestedig huis kon de stad de helft opeisen. Dit recht was door de stad overgenomen van het opgeheven begijnhof en vastgelegd in de „Ordonnantie van outs geweest ende gebruyct op 't Faljde-bagijnhoff” van 1583, waarin staat dat alle éénstedige huisjes slechts voor levenslang gebruik werden verkocht en na de dood van de bewoonsters aan het hof terug vielen: „eerst die aldaer een huysken plach te copen, groot een stede, ende die 't zelfde of 't daer voor het ge-coft werde, quam te sterven, zoo starff dat geheel aen den Hoff mitte verbeteringe van dien”⁸². Dit is niet de oorspronkelijke situatie op het hof geweest, want volgens de in 1293 opgestelde acte hadden de begijnen het volle recht op de vererving van haar huisjes⁸³.

Omdat het aantal steedjes in een huis voor de stad financiële implicaties had, werd hiernaar in 1586 een onderzoek gedaan. Dat de bewoonsters voor het gerecht moesten verschijnen om onder ede te verklaren uit hoeveel steedjes haar huis bestond, bewijst de onmogelijkheid een bepaald deel van een huis te herkennen als een steedje. Uit de genoemde ordonnantie van 1583 blijkt dat de meeste huisjes één- of tweestedig waren.

Afb. 10. Breda. Reconstructie van een begijnhofhuisje. Schaal 1 : 150.

In Amsterdam komen vaak begijnhofhuizen voor met zes steedjes. Uit het Hofboek blijkt soms welke delen van een huis worden verkocht. In een transport van 1514 wordt een „halve nedercamer” overgedragen⁸⁴. Een neerkamer is de binnenhaard onder de opkamer. In 1512 verkoopt een begijn haar huis, maar zij blijft zelf in de keuken wonen: „soe hout sij en haer die coken te bewonen ende in raeck ende daeck te houden [in goede staat]. Maer die ganck daer doer of ghesloten hoert die kinderen [dat zijn de huursters van het huis], des heft Trijn Ijsbrants vorscreven doer dese doerganck een ganck mit een doer tot haer cocken. Ende die goet tusken hen beiden sallen sij t' samen houden als 't behoert”⁸⁴. De keuken is hier blijkbaar achter het huis gelegen, want er liep een dakgoot tussen. De verplaatsing van de keuken uit de bin-

⁷⁸ Overvoorde, *t.a.p.*, 594 (zie noot 64).

⁷⁹ *Hofboek* van het Amsterdamse begijnhof, getiteld: „Dit 's 't Hoefsboek”, 146 en 150 (Verhoofstad, *a.w.*, 1952, nr. 224, zie noot 32). In fotocopie aanwezig op het Gemeente archief te Amsterdam, nr. 0603.

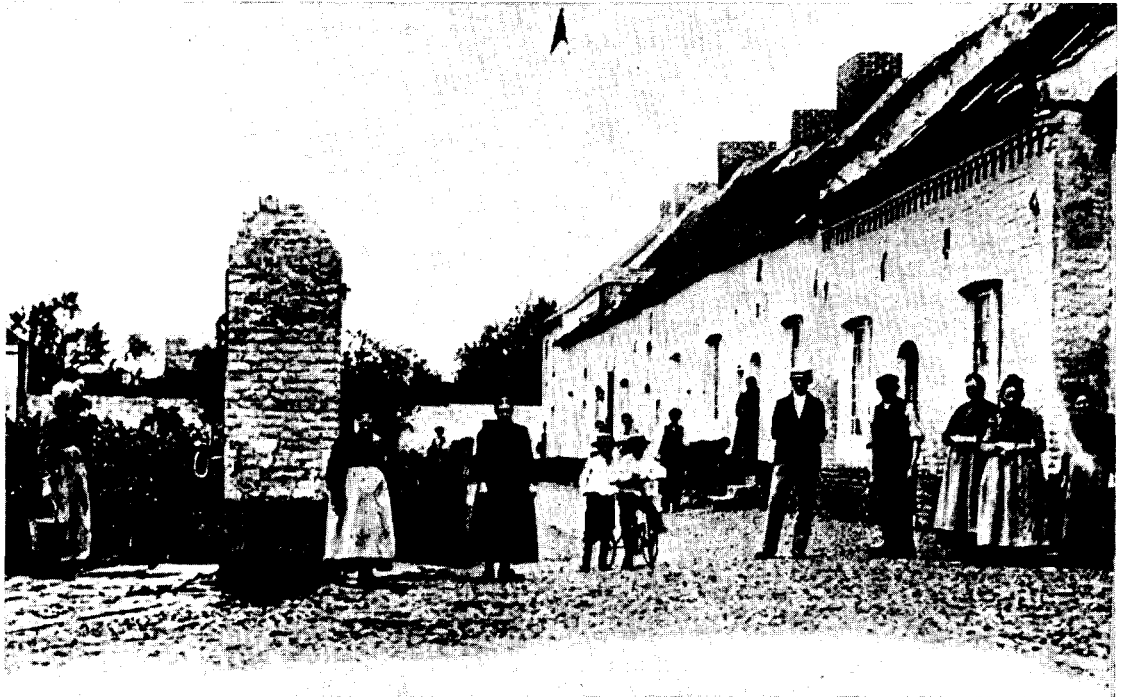
⁸⁰ *Hofboek*, 17.

⁸¹ Overvoorde, *t.a.p.*, 579 en 610.

⁸² *Idem*, 609.

⁸³ Zie noot 65.

⁸⁴ *Hofboek*, 15.

Afb. 11. Roermond. Oude ansicht van de Roermondse begijnhof. (Gem. Archief Roermond).

nenhaard (de neerkamer achter het voorhuis) naar een losstaand huisje op het achtererf was een veel voorkomend verschijnsel in de stadshuizen⁸⁵. Het Hofboek van het Amsterdamse begijnhof is een aparte studie waard omdat het veel gegevens bevat over de wijze van bewoning en de indeling der huizen.

Wanneer er in een huis zes steedjes zijn mag nog niet worden verondersteld dat er ook zes stookplaatsen waren. Omdat het aantal stookplaatsen veel geringer moet zijn geweest, kan een zeker gemeenschappelijk leven toch wel aangenomen worden.

Dat de huizen van het begijnhof te 's-Hertogenbosch *refeters* worden genoemd wijst ook in de richting van een gemeenschappelijk gebruikte maaltijd (refter = refectarium = eetzaal). Elk huis stond onder leiding van een „huysmeestersse”. Een kamer in een refter kan uit meerdere steedjes bestaan. Het negende artikel van de statuten van 1484 luidt: „Ende wat Begijne, die

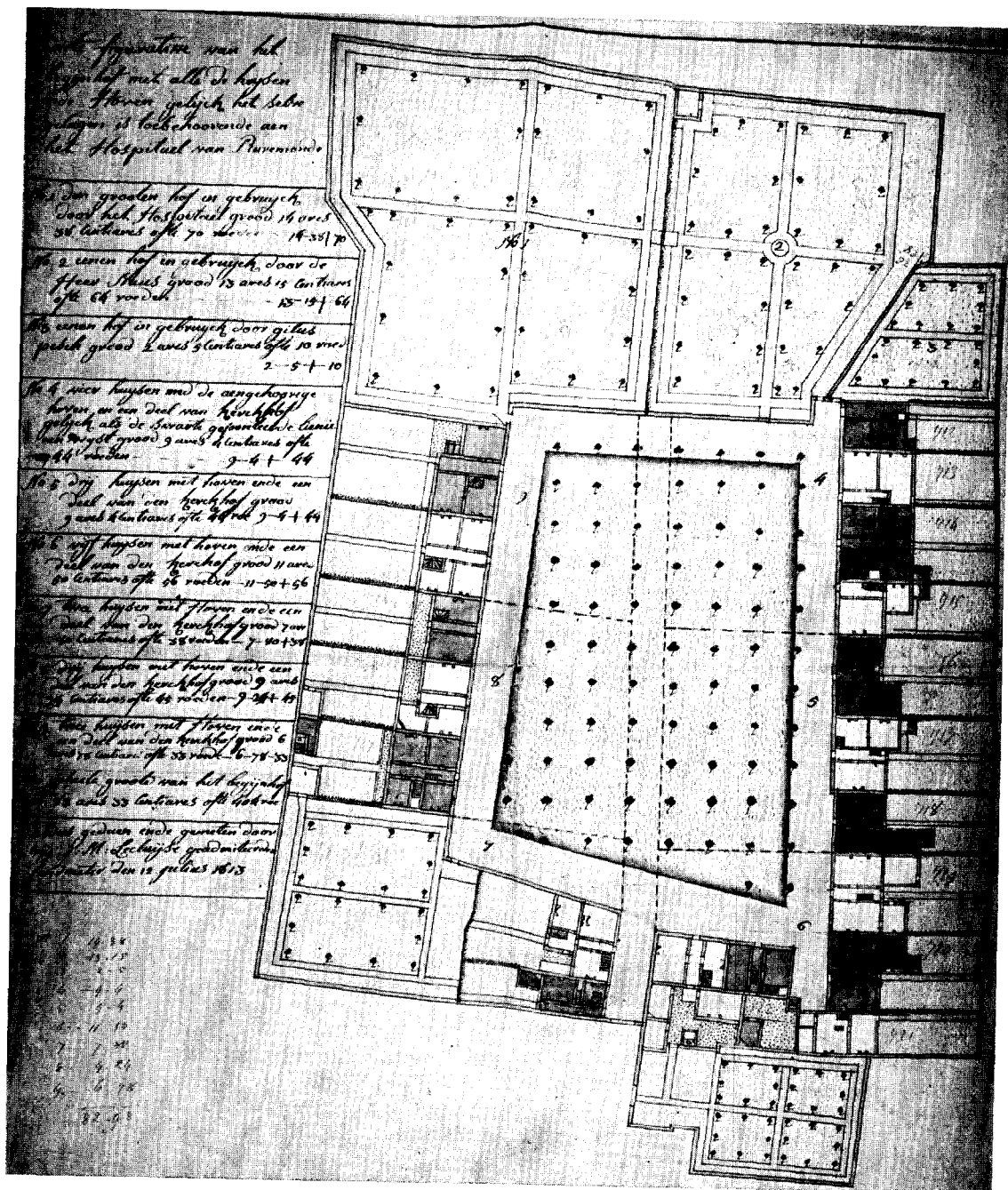
een camer heeft van twee ofte drie steden, die zal dat rechte daeraff houden van cost, die in den huys compt, nae der alder gewoenten”⁸⁶. Zoals dat ook in andere begijnhoven het geval was, moest hier de verkoop van een steedje door de meesteressen van het hof worden goedgekeurd. In 1555 bepaalden de meesteressen dat, wanneer een begijn uit het huis bij de grote poort in de Peperstraat komt te sterven, de overige begijnen (de eigenaressen) in dit huis niet het recht hebben de opengevallen plaats aan een ander toe te wijzen, „want die meestersen hem die cameran op alsulcken condycye hem die cameran vercoft hebben dat sij in toecomenden tijden gheen macht over die stemmen te gheven en souden moeghen hebben, mer dat die meestersen ten tijde wesende altijd die stemme sullen moeten ende oec moeghen gheven den ghenen die hem allen nae haeren besten daer alder bequaemste toe dunckt wesen om aen die poert te wonen”⁸⁷.

Volgens de statuten uit 1516 van het begijn-

⁸⁵ R. Meischke, *Het Nederlandse Woonhuis van 1300 tot 1800*. Haarlem 1969, 97 en 98.

⁸⁶ Coeverincx, *a.w.*, II, 1906, 56 (zie noot 6).

⁸⁷ Zie noot 60.

Afb. 12. Opmetingstekening van het Roermondse begijnhof uit 1813 door M. Lecluyse. Formaat 49 × 36 cm. (Gem. Archief Roermond, Inv. R.K. Godshuis, nr. 2144).

hof te Breda mocht geen huis meer dan twee steden hebben: „dyes en sal nyemant meer moegen hebben dan twee steden in een huys” (artikel 7)⁸⁸. Deze steden werden ook voor de duur van een leven verkocht. In dezelfde statuten werd bepaald: „ende indien twee Beghinen cochten eenich huys ofte camere van twee steden, soe sal nae een yegelix doet, dye stede weder coemen aen 't Hoff”.

Deze bepalingen die golden voor het eerste hof, dat bij het kasteel lag, zijn kennelijk van kracht gebleven na de verhuizing van het hof in 1535. Elk huisje bezit nog twee stookplaatsen, één in de voorkamer en één in de zogenaamde opkamer. De kelder onder de opkamer is niet voor bewoning bestemd geweest. Er is slechts een kleine muuropening in de voorgevel. Deze huisjes werden later, mogelijk in de 18de eeuw, verhoogd met een verdieping. Elk huisje bestaat uit twee kamertjes, een voorkamer en een onderkelderde achterkamer. Door de dwarse plaatsing der huisjes bevindt zich de toegangsdeur aan de lange zijde, in de voorkamer (afb. 10).

Het gemeente-archief te Roermond bewaart nog een aantal foto's van het Roermondse begijnhof, dat in het begin van de 20ste eeuw werd afgebroken. Tesaamen met de gedetailleerde opmetingstekening uit 1813 (afb. 11 en 12) is een goed beeld te krijgen van deze huizen. Dit begijnhof werd in het begin van de 14de eeuw gesticht, maar de opbouw is in de tweede helft van de 17de eeuw vernieuwd, toen het hof in een liefdadige instelling was veranderd. Op enkele foto's zijn de jaartallen 1666 en 1684 te zien in de muurankers. Deze huizen vertegenwoordigen een ontwikkelder huistype dan op het Bredase begijnhof werd aangetroffen. In Roermond zijn de huisjes ook dwars geplaatst, maar symmetrisch van indeling. De gang bevindt zich in het midden terwijl de zijkamers ter weerszijden ervan vrijwel steeds even groot zijn. De huisjes waren onderkelderd en lagen onder een doorlopend zadeldak.

Kerken

De kerken of kapellen der begijnhoven vormen

geen aparte categorie, zij maken deel uit van de kloosterlijke architectuur. Zo hadden de begijnhofkerken te Amsterdam en Haarlem beide een tribune, een element dat in de architectuur van nonnenkloosters thuis hoort en in verband is gebracht met het 15de-eeuwse streven naar een strengere kloosterleven⁸⁹.

Niet alleen kloosterzusters, maar ook begijnen konden deel hebben aan die hervormingen. De verbouwing van de Haarlemse begijnhofkerk, die onder het pastoraat van Hugo Goutsmit (1382–1421) viel, werd uitgevoerd, „gheordineert, om behoetheit der magheden in enen gheesteliken suveren leven te houden”. In het Fundatieboek van het Haarlemse begijnhof wordt deze verbouwing aldus omschreven: „Item onder hem wart vertimmert onse kercke ende onse toern mitten clocken, dat zuyden portael, die sacristie mit menigherhande cleynode ghesiert ende ornamenten. Item hi timmerde dat noerden poertael ende outaer daer in staende, uut sijns selfs goede. Item bi sinen rade warden die binnensten poerten ende die traliën in der kerken, mit menich ander goet punt...”⁹⁰. Onduidelijk is of de aanleg van de tribune bij deze bouwperiode hoort, maar het is ook niet onmogelijk. Het huidige schip wordt tot de herbouw na de stadsbrand in 1347 gerekend, het koor werd in 1388 gewijd⁹¹.

De bouw van de Amsterdamse begijnhofkerk ligt in de periode van de uitbreiding van het hof, de aanvang der 15de eeuw. Zij wordt in 1419 gewijd ter ere van de Maagd Maria, Johannes de Doper en de Evangelist Mattheus⁹². Een herbouw vindt plaats na de stadsbrand van 1421. De plaatsing der vensters in de noordgevel der kerk op een tekening uit 1780 verraadt de aanwezigheid van een tribune in de zes westelijke traveeën van het smalle schip⁹³. De kerk, die in 1607 aan de Engelse Presbyteriaanse Gemeente werd toegewezen, heeft in 1665 een uitbreiding aan de zuidzijde van het schip gekregen.

Van de kerk van het St.-Agnietenbegijnhof te Leiden is nog een gedeelte bewaard gebleven omdat de rond 1450 gebouwde kerk in 1591 werd bestemd tot Universiteitsbibliotheek: „te

⁸⁸ Juten, *a.w.*, 1910, nr. 187 (zie noot 4).

⁸⁹ C. J. A. C. Peeters, „De kerk van St. Catharina-dal in Breda”, *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'*, deel XXIV (1971), 44–66.

⁹⁰ *Fundatieboek*, 6 verso (Gemeente archief Haarlem, Kloosterarchieven nr. 250).

⁹¹ Allan, *a.w.*, II, 1877, 507.

⁹² Verhoofstad, *a.w.*, 1952, 33, registnr. 336 (zie noot 32).

⁹³ Het begijnhof te Amsteldam aan de sij van 't Grote Bleeckvelt ten noorden die Engelsche Presbyteriaanse Kerk. Tekening uit 1780, Gem. Archief Amsterdam, Topografische Atlas nr. N 24539.

weten ter plaetse daer het oude oxael es staende, ende soo voorts aan lopende naar den oosten toe". Later in dit jaar werd besloten om ter plaatse van het koor een „locum anatomicum" te maken⁹⁴. In 1591 werd het koor, dat bestond uit een travee en een vijfzijdige sluiting, door een muur van het schip afgescheiden. Het zes traveeën tellende schip werd door een vloer in twee verdiepingen gedeeld.

Tenslotte kan nog de kapel van de Nieuwenhof aan de Zwingel Put te Maastricht genoemd worden. Dit begijnhof werd voor 1263 gebouwd buiten de muren ten zuiden van de stad en werd in 1483 op de huidige plaats herbouwd binnen de stadsmuren. In 1503 namen de begijnen de derde regel van St.-Franciscus aan en in 1797 werd het klooster opgeheven en bestemd tot armenhuis⁹⁵.

Het koor van de kapel werd tussen 1483 en 1493 gebouwd uit mergelsteen. Aan dit koor werd in 1493 een schip met houtskelet gebouwd door de stadstimmerman Heyn Clabers. De bewaard gebleven aanbesteding ervan is van belang voor de kennis van oude bouwtechnieken⁹⁶. Dit schip werd in 1666 door het huidige vervangen.

Samenvatting en conclusie

De oudste begijnvestigingen op het grondgebied van het tegenwoordige Nederland kunnen gedateerd worden rond het midden van de 13de eeuw.

De plaats der begijnhoven is veelal bepaald door het beschermende optreden van landsheren, vermogende geestelijken of stedelijke regeringen. Een vestigingsplaats in of bij de stad is voor deze vrouwengemeenschappen noodzaak. In Leiden, 's-Gravenzande en Schiedam heeft de landsheerlijke bescherming geleid tot stichtingen in de 13de-eeuwse stad.

De overige hoven lagen buiten of aan de rand

van de stad. Ten tijde van hun stichting lagen de begijnhoven te Amsterdam, Maastricht en Roermond buiten de stadsvesten. Het begijnhof te Delft, waarvan de vroegste vermelding voorkomt in de genoemde oorkonde van Aleid van Avesnes uit 1271, lag in een gebied dat in 1268 binnen de stedelijke jurisdictie werd getrokken. Omvest werd dit gebied (westzijde Oude Gracht) pas in de 14de eeuw⁹⁷.

Ook het Middelburgse begijnhof werd in een stedelijk uitbreidingsgebied gesticht. Voor 1249 tot stand gekomen⁹⁸, kwam het in 1254 onder de stedelijke jurisdictie⁹⁹. Het lag in de parochie van Noordmonster en maakte tot 1266 daarvan deel uit.

Hoewel de aanleg der begijnhoven meestal sterk gebonden was aan de stedelijke en voorstedelijke structuur, is toch overal het streven naar een omsloten hof te herkennen. In Bergen op Zoom, Breda en Roermond zijn de hoven als rechthoekige binnenterreinen ontworpen, terwijl in Bergen op Zoom en Roermond de kapel in het midden lag. In de Hollandse grachtensteden, waar de vorming van een groot binnenterrein niet voor de hand ligt, zijn verschillende begijnhof-plattegronden ontstaan: in Amsterdam is het ruime hof een beeldend element geworden in de stedelijke structuur (de kromming van de Nieuwe Zijdsvoorburgwal); in Delft heeft het hof zich gevoegd in het bestaande patroon van wegen, het had de vorm van een straat welke aan beide zijden was afgesloten.

De hoven te Haarlem en Utrecht hebben hun gecompliceerde plattegrond waarschijnlijk te danken aan hun ontwikkeling binnen een al bestaand stadslichaam.

Begijnhofkapellen vormen geen zelfstandig type, maar behoren tot de architectuur der stadskloosters. De bouwkundige vorm der begijnhofhuizen moet in relatie gezien worden met de gewone stadshuizen. Het type van het dwarsge-

⁹⁴ Alle verbouwingen aan de kerk die voor de bibliotheek en het anatomisch kabinet nodig waren, zijn op de voet te volgen door de aantekeningen die de stadssecretaris Jan van Hout ervan maakte in zijn „Dachbouv" (H. Hardenberg, *Het archief van Curatoren der Leidse Universiteit*. 1e gedeelte (1574-1815). Zaltbommel 1935, 17, inventarisnr. 100). Dit dagboek is systematisch uitgegeven door: H. J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse Universiteit van 1581 tot 1596*. 10 delen met Introductiedeel, 1969 ..., deel III, bijlage, *Bibliotheek en Anatomie*. Leiden 1972 (Uitgave van de Universiteitsbibliotheek te Leiden).

⁹⁵ P. Doppler, „Het klooster of begijnhof 'De Nieuwenhof' te Maastricht", *Maasgouw; orgaan voor Limburgsche geschiedenis, taal en letterkunde*, deel 36, 41e jrg. (1921), 28-29/47e jrg. (1927), nr. 1-2.

⁹⁶ J. Blondin, „De bouw van het schip der kerk van den Nieuwenhof te Maastricht", *De Maasgouw* ..., 47, nrs. 3 en 4 (1927), 14.

⁹⁷ J. C. Visser, „Het Delftse stadsplan", *Delftse Studiën, een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E. H. ter Kuile*, Assen 1967, 1-19.

⁹⁸ O.H.Z. a.w., II, 1873, 93, nr. 213.

⁹⁹ O.H.Z. a.w., I, 1866, 310, nr. 589.

plaatste huis, zoals dat in Breda en Roermond is aangetroffen, komt in de steden niet vaak voor. Door de dwarse plaatsing konden alle huisjes onder één doorlopend dak worden ge-

bracht. Ook in Leiden lagen de huisjes onder één zadeldak, zoals te zien is op de vogelvluchtkaart van Jacob van Werven ¹⁰⁰.

Ontvangen 15 april 1976

Ontvangen in gewijzigde vorm 21 februari 1978

SUMMARY

The oldest beguinages within the borders of what is today The Netherlands date from around the middle of the thirteenth century. Their sites were often determined by the availability of protection from rulers, wealthy prelates, or municipal authorities. For these sisterhoods, moreover, a location in or close to a town was a necessity. In Leiden, 's-Gravesande, and Schiedam, princely protection led to settlement in the thirteenth-century. The others were situated outside or on the edge of a town. The beguinages of Amsterdam, Maastricht, and Roermond originally lay outside the town walls. That of Delft, the earliest mention of which occurs in a document of Aleid of Avesnes dating from 1271, lay in an area which was placed within the municipal jurisdiction in 1268 and was not walled in (west side of the Oude Gracht) until the fourteenth century. The Middelburg beguinage too was built in an area in which the city was to spread. Established in 1249, it came under municipal jurisdiction in 1254, and was situated in the parish of Noordmonster, which it remained part of until 1266.

Although the lay-out of the beguinages was usually strongly influenced by the urban and sub-urban structure, the preference for an enclosed

court can always be distinguished. In Bergen-op-Zoom, Breda, and Roermond they were built around a rectangular garden, the chapel being situated in the middle in Bergen op Zoom and Roermond. In the two Holland provinces, where the canals in the towns made it difficult to achieve extensive internal grounds, several ground-plans arose: in Amsterdam the large court became an expressive element in the structure of the city (the bend in the Nieuwe Zijdsvoorburgwal); in Delft it was adapted to the roadway pattern and had the form of a street closed off on both sides. The complicated ground-plans in Harlem and Utrecht are probably attributable to a development within existing conditions.

The beguinage chapels do not form an independent type but belong to the architecture of the urban conventual buildings. The architectural form of the houses should be seen in relation to the normal urban dwellings. The type of the transverse arrangement, as used in Breda and Roermond, does not often occur in cities, but made it possible to place all of the houses under one continuous roof. In Leiden, too, all of the small houses were covered with one gable-roof, as can be seen on a bird's-eye view map by Jacob van Werven.

¹⁰⁰ Kaart van Leiden door Jacob van Werven uit 1744. Waarschijnlijk een copie van de kaart van Hans

Lieftrinck uit 1578. Museum De Lakenhal te Leiden.

OVER HUIZEN EN STINZEN IN FRIESE STEDEN

Naar aanleiding van de algemene ledenvergadering te Leeuwarden is een programma opgesteld met daarbij een toelichting bij de excursies, waarin een aantal gerestaureerde stenen stadshuizen in de steden zijn genoemd, alle aangeduid met het woord „stins”.

Dit woordgebruik is van de laatste jaren en wordt vooral gebruikt voor gerestaureerde oude grote huizen, opgetrokken met kloostermoppen, in Friesland.

De achtergrond hiervan is de opleving van de belangstelling voor de geschiedenis ten gevolge van het restaureren. Men wil het gebouw zijn oude luisterrijke naam teruggeven, nu het gebouw zijn oude luister heeft teruggekregen. En dan gaat het fout, omdat men nog luisterrijker wil zijn dan de ouden; want in plaats van zich aan te sluiten bij de terminologie van de ouden, zoals die in de archieven vastliggen, gaat men bij zichzelf te rade, stopt er een stuk chauvinisme in en gaat dan fantaseren: in Friesland bestaat een exclusieve, historische naam voor stenen huizen: „stins”. De gerestaureerde stadshuizen zijn exclusief en moeten in de naamgeving exclusief worden, het worden „stinzen”, dat klinkt beter dan „huis”. Op de zelfde manier vergaat het met het woord „state”, dat op deze wijze aan de gerestaureerde huizen wordt verbonden.

Beide woorden zijn voor de stenen huizen in de steden a-historisch. Stinzen waren torenachtige gebouwen, die in tijden van nood als toevluchtsoord dienden en verdedigd konden worden. States waren aanzienlijke huizen, behorend tot een gehele boerenhoeve, zodat deze in de steden niet voorkwamen. Echt verdedigbare huizen werden in de steden zelfs verboden, zoals o.a. blijkt uit de 15de eeuwse stadsboeken van Bolsward, waarin werd vastgelegd, dat muren van huizen niet dikker dan twee stenen mochten zijn.

Bezieet men de archiefbescheiden, dan blijken bedoelde huizen steeds als „huys” te worden aangeduid, met daarvoor de naam van de familie die het in eigendom had. De 16de en 17de eeuwse stadsplattegronden zijn hiermee in overeenstemming, terwijl ook de literatuur tot 1970 deze traditie voortzet.

Dit betekent niet dat het woord „stins” in de Friese steden onbekend is; zo komt het te Franeker en Sneek voor. In Franeker is in 1510 sprake van:

„dat stens gedekt met pannen ende dat huus gedekt met blauw leyen, staende in 't west van Sinte Martens kercke...”

„alle de huusstedenn van dat stins ende huus...”

Daaruit blijkt dat er in dit complex onderscheid werd gemaakt tussen stins en huis, welk verschil niet in de dakbedekking gelegen zal hebben.

In Sneek is in het brugboek van 1620 sprake van „Jr. Botnia-stins” aan de Marktstraat even ten oosten van het raadhuis. In dat zelfde boek komt op het jaar 1630 een register van huisflorenen voor, waarin sprake is van „het stins”, terwijl de 17de eeuwse plattegronden van Sneek dit gebouw aanduiden als „t stins” en steeds een torenachtig gebouw weergeven.

Alle andere gebouwen zijn ook hier benoemd met het woord „huys”. De cartoons van Jacob van Deventer van beide steden leveren voor Sneek niet veel op. Ter plekke van het stins staan enkele onbestemde lijntjes.

Voor Franeker is de cartoon opmerkelijker, omdat ter plekke van het stins een torenachtig gebouw is weergegeven in tegenstelling tot de andere grote huizen, die steeds als een langgebouw zijn getekend met een langs- en zijgevel, waarbij het Botniahuis aan de Brede Plaats zelfs 90° is gedraaid. Overigens is het opmerkelijk dat het huis naast het stins niet staat aangegeven.

Opgemerkt moet hier nog worden dat de archivalia in beide steden het woord „stins” steeds onzijdig gebruiken. In de „Tegenwoordige Staat” van 1785 is echter sprake van „de” stins, wat sedertdien gebruikelijk is.

Conclusie

Wil men de hiervoren bedoelde stadshuizen in de Friese steden weer bij hun oude naam benoemen en wil men daarbij historisch-wetenschappelijk te werk gaan, dan is men verplicht deze gebouwen aan te duiden als „huis”, tenzij er sprake is van een torenachtig, verdedigbaar gebouw. Meer keuzemogelijkheden heeft men bij het zoeken van de geslachtsnaam, omdat er vaak meerdere aan een huis verbonden zijn geweest.

W. ANNEMA

Ontvangen 6 juni 1978

KLEURONDERZOEK BIJ RESTAURATIES

Bij bouwkundig onderzoek voorafgaande aan, maar ook tijdens een restauratiewerk zal er door de architect naar gestreefd worden de bouwhistorie van het betreffende object zo goed mogelijk te achterhalen. Vaak is er echter maar weinig tijd beschikbaar voor dat onderzoek. Een onderzoek naar het oorspronkelijk kleurgebruik in exterieur en interieur zal er dan nogal eens bij in schieten, omdat zo'n onderzoek als een tamelijk tijdrovende bezigheid wordt beschouwd. Indien de methode gevolgd wordt waarbij men met een mesje de verschillende verflagen laag na laag tevoorschijn krabt zal men inderdaad wat tijd nodig hebben om tot resultaten te komen.

In het onderstaande wordt nu een werkwijze beschreven waarbij op een snelle manier een beeld wordt verkregen van het aanwezige kleurengamma en de chronologie van die kleuren op het onderzochte object. Tevens zal blijken dat daarbij soms constructieve eigenaardigheden begrijpelijk worden. De methode is bedoeld om eenvoudig „huisschilderwerk” op deuren, kozijnen, luiken enz. en eventueel verfwerk op gevels te onderzoeken; vermoedt, of constateert men gecompliceerde beschilderingen, zoals muurschilderingen, voorstellingen op houten gewelven en dergelijke, dan dient men, bij voorkeur, deskundigen op het betreffende gebied in te schakelen.

In elk geval zal de, in dit artikel te bespreken onderzoeksmethode dan beslist niet (verder) gebruikt mogen worden; daarvoor is de werkwijze veel te grof.

Nadat men de plek waarvan men de kleuren wil kennen heeft bepaald, wordt, om te beginnen, het te onderzoeken gedeelte met een natte spons of lap afgenomen. Daarna schuurt men steeds van richting veranderende bewegingen over de onderzoeksplek heen, totdat men de ondergrond van de verflagen bereikt heeft (afb. 1A). Men lette er op steeds met langere slagen te schuren. Uit de afbeelding blijkt al dat men

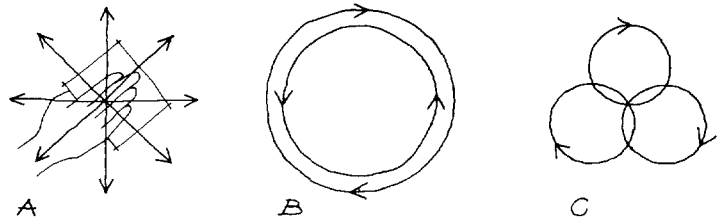
op deze manier het midden van de plek het intensiefst bewerkt. Af en toe schuurt men met cirkelvormige bewegingen óm en dóór het midden heen (afb. 1B en C). Op deze manier ontstaat er een rond patroon dat, indien er voldoende kleuren aanwezig waren, op een toverbal in doorsnede lijkt. In afbeelding 2 is het aanzicht gegeven van een onderzocht gedeelte met vijf verflagen; daarnaast is de doorsnede over de verflagen ter plaatse van de „toverbal” weergegeven. Voor de duidelijkheid zijn daarbij de verflagen in dikte sterk overdreven. Door de glooiing rond het in de verflagen geschuurde „dal” flauwer te maken, verkrijgt men in het aanzicht bredere kleurringen zodat ook zeer dunne verflagen zichtbaar worden. Afhankelijk van het aantal verflagen en de hoek waaronder men de verflagen doorslijpt krijgt de „toverbal” een diameter van 5–20 cm.

Het voorgaande geeft de gang van zaken weer bij het werken op een vlak gedeelte (bijv. de spiegel van een deurpaneel). Wil men smalle streken of profileringen op verflagen onderzoeken dan kan dat door meer in één richting te schuren. Steeds moet het midden het intensiefst behandeld worden. Voor het slijpen gebruikt men watervast schuurpapier, er voor zorgend, dat papier en object goed nat blijven. Zou men droog gaan schuren, dan loopt het papier snel dicht. Bij verder schuren wordt het oppervlak dan zo warm, dat men de verflagen door elkaar wrijft waardoor het ringenpatroon verdwijnt. Om snel te werken begint men met een grove kwaliteit schuurpapier (korrel nr. 100); voor het afwerken is nr. 180 fijn genoeg.

Op deze wijze heeft men in 5 à 10 minuten — o.a. afhankelijk van het aantal lagen — een goed beeld van alle verflagen op het onderzochte object.

De beschreven methode is om een aantal redenen te verkiezen boven die, waarbij met een mes-

Afb. 1. Bewegingsrichtingen die bij het schuren over het geschilderde oppervlak gevolgd dienen te worden. (Tekening van de schrijver).

je gewerkt wordt. Men heeft sneller resultaat. Alle kleuren worden aan het licht gebracht terwijl er met het mes nog wel eens meerdere lagen tegelijk willen wegspringen waardoor men één of meer kleuren niet onderkent. Bovendien brengt men met het mes relatief kleine kleurvlakjes aan de oppervlakte, waarbij het dan kan zijn, dat men juist bij een vroegere slijtageplek of afschilfering bezig is. Bij de grotere ringen van de „toverbal” is dit risico kleiner.

Doordat de verflaag wordt doorgeschuurd ziet men de kleur *in* de lagen en niet het vervuilde oppervlak, waarop, bij de andere methode, de lagen vaak van elkaar los springen.

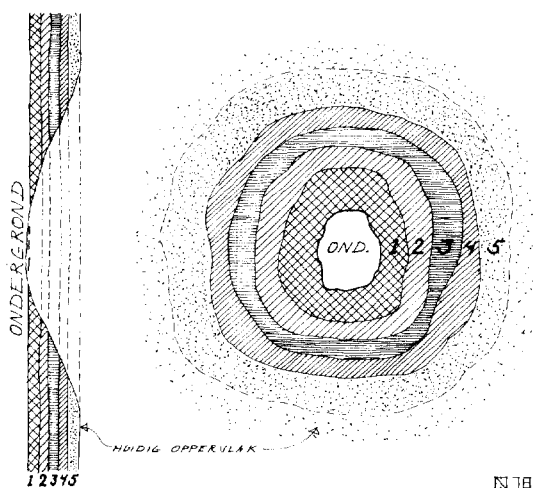
Het schuren vereist weinig nauwkeurigheid, in tegenstelling tot de andere methode. Bepaalde bouwkundige ingrepen in het onderzochte object kunnen met de schuurmethode duidelijk worden aangetoond; mede doordat vele kleuren typerend zijn voor een bepaalde periode, zijn die ingrepen dan vaak te dateren.

Het laatste kan aan de hand van het volgende geïllustreerd worden. Bij onderzoek van een pand te Delft werd gezocht naar de oorspronkelijke kleuren van de huidige gevel met aan de bovenhoeken afgeronde T-vensters¹. Op het raamhout van de bovenste vensters waren 9 verflagen te onderscheiden. De onderste 3 daarvan waren donkere okers („steen grauw”) daarop kwam een vuil-witte laag en dan een donkere houtimitatie. De latere lagen bestonden uit zeer lichte verven.

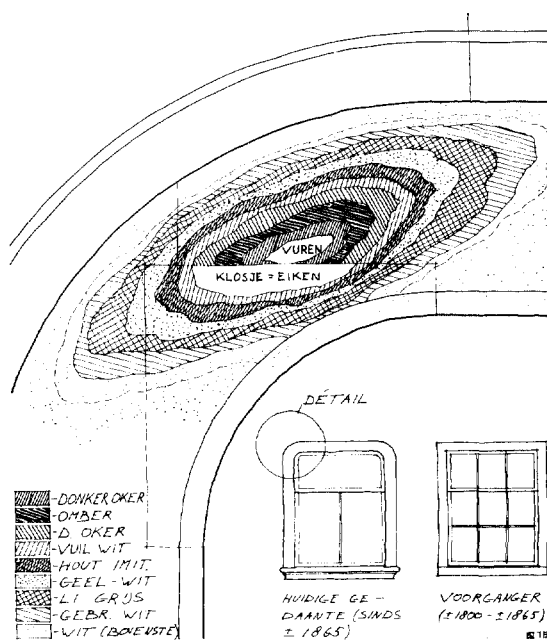
Bij schuren op het raamhout juist bij de afronding van de hoek bleek, bij de naad tussen het hoekklosje en het randhout (vuren) dat het eiken klosje als onderste laag de vuil-witte kleur bezat (kennelijk een grondlaag), waarop de donkerbruine houtimitatie volgde. Het randhout was kennelijk ouder; het klosje was in een bestaand raam ingewerkt. Bij nader onderzoek kwamen dan ook nagelgaatjes ten behoeve van raamroeden aan het licht, die aantoonde dat er sprake was van een vertimmerd 9-ruits raam (op ± 1800 te dateren).

De kleur van het raamhout behorend bij de huidige geveluitmonstering was dus een donkerbruine houtimitatie. Bij de kozijnen bleek een vergelijkbare vertimmering te hebben plaats gehad; hier was de afwerking, behorend bij de

¹ Dit venstertype is in de steden omstreeks 1865 populair en is te beschouwen als „aannemers-architectuur”. In de contemporaine architectuur-tijdschriften ontbreekt het type vrijwel volledig.

Afb. 2. Doorsnede en aanzicht van een op kleur onderzochte plek waarbij 5 lagen werden aangetroffen. De laagdikte is in de doorsnede sterk overdreven. (Tekening van de schrijver).

Afb. 3. Pand Koornmarkt 71 te Delft. Venster der bovenste verdieping in huidige en in daaraan voorafgaande toestand. Het détail laat de onderzochte raamhoek zien; de houtimitatie is de eerste afwerking behorende bij het venstertype van ± 1865 (buitenkant). (Tekening van de schrijver).

Afb. 4. Pand Koornmarkt 71 te Delft. Detailopname van een op kleur onderzocht gedeelte van de uit $\pm$ 1750 daterende voordeur (buitenkant). (Foto van de schrijver).

fase met de ronde hoeken, een licht grijze verflaag, met daaronder op de oudere gedeelten nog enkele zware okers (zie afb. 3).

Daar kleurreproducties in deze periodiek niet mogelijk zijn kan het hier beschrevene het duidelijkst door middel van tekeningen worden weergegeven. Om toch een indruk te geven van een „toverbal” wordt een détailopname van de voordeur van het hiervóór genoemde pand afgebeeld (afb. 4). Op de deur waren 21 verflagen aanwezig. Men dient er rekening mee te houden, dat de houtimitaties — waarvan er drie

door de jaren heen deze deur bedekt hebben — steeds uit twee lagen bestaan: de grondtoon met daar overheen een donker glaci². Bovendien komen steeds grondverf- en plamuurlagen voor, zodat het aantal kleurveranderingen dat een object in afgelakte toestand heeft ondergaan steeds minder is dan het aantal getelde kleurlagen.

Een laatste opmerking betreft het op kleur mengen van (moderne) verf om bij restauratie

² Het donkere glaci² bevat als pigment vermoedelijk vaak Kasselse aarde oftewel Van Dijks bruin.

de tint van één der aangetroffen oude kleuren te verkrijgen. Vooral de interieurkleuren, die van het begin af weinig licht hebben gehad, zullen door mogelijk vergelen van het gebruikte bindmiddel — vaak gebleekte lijnolie-varianten — nogal eens een andere kleurindruk geven dan destijds kort na het schilderen. Begrijpelijkerwijs zijn de lichte kleuren hiervoor het gevoeligst. Door nu de onderzochte plekken enige weken aan het daglicht bloot te stellen zal het bindmiddel, voornamelijk onder invloed van het U.V.-bestanddeel van het daglicht, veelal weer verbleken en krijgt de verf zijn oorspronkelijke helderheid goeddeels terug. Dit werd geconstateerd bij een aantal oude kleurmonsters, waarvan een gedeelte wél en een deel niét werd belicht. Is, behalve het bindmiddel ook de verfstof zelf gevoelig voor U.V.-licht, hetgeen mogelijk is bij sommige organische kleurstoffen, dan zou de verflaag bleker worden dan hij ooit was; de oorspronkelijke tint is in dat geval nauwelijks terug te vinden.

Verder is gebleken, dat verven die lange tijd

dagziend zijn geweest over het algemeen nauwelijks reageren op belichting, ook al zijn ze later door meer recente lagen bedekt. Kennelijk is de gebleekte toestand van het bindmiddel in dat geval stabiel geworden. Tenslotte wordt er hier met nadruk op gewezen, dat men niet moet verwachten, dat met de huidige verven de oude kleuren exact kunnen worden aangemengd en dat het nooit helemaal te voorspellen is, hoe de nieuwe kleur zich op den duur zal vertonen. Een redelijke benadering is meestal toch wel mogelijk.

Het toepassen van verf, aangemaakt volgens het oorspronkelijk recept zal, zo dat al te achterhalen en op nieuw te bereiden is, over het algemeen onpraktisch blijken door de lange droogtijden van de oude oliën en de reeds genoemde neiging tot vergelen van de lichte kleuren.

E. J. NUSSELDER
*(T.H. Delft Afd. Bouwkunde
 werkgroep Restauratie)*

Ontvangen 2 mei 1978

NOGMAALS: JEAN COULON EN ZIJN FAMILIE

Het zal wel nooit zijn voorgekomen dat een schrijver over een historisch onderwerp de beschikking had over alle gegevens die hij verlangde. Gewoonlijk blijven er tijdens het schrijven vele vragen onbeantwoord en gaat de hoop op latere vondsten zelden in vervulling. Het artikel over enkele werken van Jean Coulon in het vorige nummer van het Bulletin leidde echter tot een welkome vermeerdering van onze kennis uit particuliere bron. De heer Mr P. Robert zond ons een overzicht van het gezin Coulon dat geschreven was op een los blaadje dat lag in het dagboek van Folkert Nicolausz van Loon (1775-1840). Deze was gehuwd met een afstammeling van Anthonie Coulon en bleef bekend door het ontwerpen van snelle zeilschepen. Het dagboek bevindt zich thans in het bezit van mevrouw M. Robert-Kramer, een nakomeling van de genoemde Van Loon en daarmee van de Friese tak van de Coulons. De op het blaadje vermelde gegevens zijn van genealogische aard en wekken de indruk uit een familiebijbel te zijn overgenomen.

Over het algemeen is er weinig bekend over de afkomst, jeugd en opleiding van architecten uit vroeger eeuwen. De meesten komen eerst binnen onze gezichtskring op het moment dat zij volop aan het werk zijn. Voor twee niet onbelangrijke bouwmeesters uit de 18de eeuw, Jean en Antoni Coulon, is daarin door deze nieuwe gegevens enige verbetering gekomen. Het staat nu vast dat zij op zo jeugdige leeftijd naar ons land zijn gekomen dat zij hun latere vak te Amsterdam geleerd moeten hebben. Tevens wordt er door verklaard dat Jean Coulon de Franse taal slechts gebrekkig kon schrijven¹. Ook lijkt het aannemelijk dat de familie Coulon nadat zij naar Amsterdam was uitgeweken in positie is achteruitgegaan en zich eerst in de volgende generatie weer heeft opgewerkt.

De schrijver van de oorspronkelijke tekst, welke misschien in het Frans gesteld is geweest, zal Henry Coulon, de vader van de beide architecten zijn geweest. Hij begint te vermelden dat zijn huwelijk met Jeanne Roux in 1675 te Marseille werd gesloten. Vervolgens somde hij de namen van zijn ouders en die van zijn vrouw op, waarbij blijkt dat de familie Coulon uit Sedan afkomstig is. Dan volgen de geboortedata van de negen kin-

deren, waarbij ook de doopgetuigen worden genoemd. Sterfdata worden niet vermeld. Toch moeten enkele kinderen reeds vroeg zijn overleden. Er wordt tweemaal een Antoni en tweemaal een Anna gedoopt, hetgeen er op wijst dat in beide gevallen de eerste kinderen van deze naam spoedig gestorven zijn. Bij de opening van het register van gerefugieerden in 1710 worden nog slechts vijf kinderen ingeschreven². Waarschijnlijk waren de anderen toen reeds overleden.

Het is opmerkelijk dat de kinderen alleen voornamen kregen uit de familie van de vrouw. Ook kwam een aantal familieleden van de vrouws kant onder de doopgetuigen voor. Waarschijnlijk waren de ouders van Henry Coulon reeds gestorven of te Sedan gebleven, de familie Roux zou in Marseille woonachtig geweest kunnen zijn. Dat Henry Coulon en zijn vrouw te Marseille een zeker aanzien hebben weten te verwerven blijkt uit enkele vooraanstaande doopgetuigen.

Met de herroeping van het edict van Nantes raakte ook deze protestantse familie in grote moeilijkheden. Henry Coulon verliet zijn zwangere vrouw en zijn drie kleine zoontjes en week uit naar Livorno. Zijn vrouw ging met haar kinderen en haar moeder aan boord van het schip Lion. Daar werd op de Middellandse Zee haar eerste dochtertje geboren, dat eerst vier maanden later na aankomst te Amsterdam in de Waalse kerk gedoopt zou worden. Had het schip zo'n grote reis gemaakt voor het in Amsterdam kwam of legde het regelmatig te Amsterdam aan? In elk geval was de kapitein van het schip getuige bij de doop van de kleine Caterine Coulon. Het is mogelijk dat men op de komst van de vader heeft gewacht, die met een latere tocht van hetzelfde schip meegekomen kan zijn. Ook Jean Roux en zijn vrouw moeten zelfder tijd of later naar Amsterdam zijn gekomen, waar zij nog eenmaal als doopgetuigen optraden.

In Amsterdam werden nog enkele dochters geboren en tenslotte nog een zoon die de voor naam van zijn vader kreeg. Bij de inschrijving in het register voor gefugieerden werd hij echter Jean genoemd, waarschijnlijk naar zijn oom Jean Roux die doopgetuige geweest was. De doopgetuigen in Amsterdam behoorden uiteraard tot de

¹ M. D. Ozinga, *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, 110 noot 2.

² R. Meischke, „Enkele Amsterdamse ontwerpen van c. 1720; mogelijk van Jean Coulon”, *Bull. KNOB*, 77 (1978), 167.

Waalse kringen, zij schijnen echter minder aanzienlijk dan de doopgetuigen in Marseille.

Het kan zijn dat Jean Roux te Amsterdam evenals Henry Coulon nog lang heeft geleefd. Het kohier van 1742 vermeldt een koopman J. Roux die op de Oudezijds Achterburgwal woonde in het huidige huis no 73 of 75. Beide huizen werden in het tweede kwart van de 18de eeuw vernieuwd. Een speurtocht naar de geschiedenis van deze huizen zal misschien nog een nieuw werk van de timmerlieden Henry en Jean Coulon aan het licht kunnen brengen. Thans willen wij volstaan met de tekst die aanleiding was tot deze bespiegelingen over te nemen.

Copia Huwelijkscontact gepasseert voor de Notaris Rampal te Marselje in het jaar 1675 den 6de Augustus van onsen Fader Hend: Coulon en Moeder Jeanne Roux de lijst van alle de kinderen die God ons gegeven heeft in de tijd van 56 jaaren dat wij getrouwd zijn geweest

1676 Onse grootvaader Sampilvis Laurans Coulon en zijn vrouws grootmoeder Rachel Michaux van Sedan en onse grootfaader Antonie Roux en zijn grootmoeder Catherine Gerin van Cabriere Daijgier.

1676 den 24 december smorgens te elf uuren is gebooren de eerste soon Antoie Coulon de doopgetuigen zijn geweest Monsieur Sargues koopman te Marselje en Catrine Wed. van Antoni Roux haar grootmoeder

1678 den 26 julij smorgens ten elf uuren is gebooren Jean Coulon de doopgetuigen Jean Maillet Mr metselaar te Marselje en Catherine Gerin haar grootmoeder.

1681 den 11 mei smiddags ten twaalf uuren is gebooren Antonie Coulon de doopgetuigen Jean Roux en zijn vrous tante Lidia Pariere

1683 den 5de december smorgens ten elf uuren is gebooren Benne Coulon de doopgetuigen Monsieur Bateri Tresaurier van de Galeijen te Marselje en Mevrouw Ruts consul van den Staat resideerend te Marselje.

1685 den 2de januarij is op het schip de Lion in de Middelandse zee gebooren Caterine Coulon en bij haar arrivement te Amsterdam den derde Maij in de Walekerk gedoopt de doopgetuigen zijn geweest de cap. van het schip de Lion J. Fontennes en haar grootmoeder Catherine Gerin.

ik Hendr Coulon ben gevlugt van Marselje na Livorno verlaatende mijn vrouw en drie kinderen om de Religie

1688 den 2de Meij is gebooren Anna Coulon de doopgetuigen J. Broquet en Anne de vrouw van Mathiu Allegre

1690 den 25 junij is gebooren Anne Coulon de doopgetuigen de neef van Jacob Muchaux

1692 den 4de december is gebooren Susanne Coulon de doopgeuigen Abraham Mulau en zijn vrouw.

1697 den 26 maart is onse laatste soon gebooren Henri Coulon de doopgetuigen zijn oom Jean Roux en zijn vrouw tante die soon is overleden te Batavia een jaar vroeger als zijn moeder.

R. MEISCHKE

Ontvangen 14 september 1978.

KNOB

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 16 JUNI 1978 IN DE KANSELARIJ TE LEEUWARDEN

Volgens de presentielijst zijn 49 leden en introduce's aanwezig. De voorzitter, jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich, *opent* de vergadering met de volgende rede:

„Dames en Heren,

Alvorens mij met een kort openingswoord tot U te richten moge ik U verzoeken samen een ogenblik te gedenken de leden van de Bond, die in het achter ons liggende jaar zijn overleden. Hun namen luiden in alfabetische volgorde:

drs. J. Anema, Castricum
mr. L. Th. M. Bronsgeest, Maastricht
D. J. van Iperen, Voorburg
prof. dr. A. Kampman, Bemelen
H. Kingma, Giekerk
J. Leeuwenberg, Amsterdam
mr. G. A. A. Middelberg, Voorburg
ir. W. K. van Oppen, Rijssen
prof. dr. H. Rookmaker, Ommeren
H. W. Twiss, 's-Gravenhage
A. Wamelink, Rotterdam
jhr. dr. J. S. Witsen Elias, Blaricum

Betreft het hier onze in 1977 overleden vrienden, U staat mij wel toe hier tevens te memoreren het recente heengaan, op 10 juni j.l., van prof. H. K. Gerson, emeritus-hoogleraar in de kunst- en cultuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen, die van 1954 tot 1960 lid van het bestuur van de Oudheidkundige Bond is geweest.

Wij gedenken hen allen in vriendschap en dankbaarheid.

Een woord van dank aan het Friesch Genootschap dat ons vanavond gastvrijheid verleent in de bijzonder fraai gerestaureerde Kanselarij. Ik zie dat de heer Bonga hier aanwezig is. Ik mag hem verzoeken onze dank wel te willen overbrengen. De heer Sarfaty neemt voor de eerste maal als lid van ons bestuur aan de beraadslagingen deel. Welkom in ons midden! Voorafgaand aan Uw bestuurslidmaatschap hebben wij al enkele malen over verschillende onderwerpen met U contact mogen hebben. De plezierige wijze, waarop dat verliep, zijn voor ons een garantie voor een vruchtbare samenwerking.

De welhaast satanische gewoonte bij de Oudheidkundige Bond om de vergadering tijdens de zomerbijeenkomst te laten aanvangen om 9 uur in de avond is er ongetwijfeld de oorzaak van dat wederom zo weinig leden hier aanwezig zijn, terwijl wij toch weten dat zij op dit moment „er-gens" in Leeuwarden vertoeven. Ik herinner mij zeer wel de ledenvergadering te Bergen op Zoom in 1977, toen op de mededeling van de toenmalige voorzitter dat de vergadering zou aanvangen, 75 procent van de aanwezigen met gezwinde pas de zaal verliet. Ik acht het aanbevelenswaardig over deze van ouds gebruikelijke dagindeling eens een bestuurlijk oogje te laten gaan. Op dit moment is daar niets aan te veranderen. Ik voel mij een beetje als een dorps-pastoor op kermisvrijdag. Hij weet dat er nog een lange processie komt; de preek mag dus niet te lang duren.

Graag zou ik willen breken met de gewoonte dat de voorzitter een terugblik werpt op het verjaar. Immers, de secretaris zal in deze vergadering zijn jaarverslag uitbrengen. Het heeft niet veel zin tweemaal hetzelfde te beluisteren. Eén feit uit het recente verleden wil ik wel aanhalen, aangezien dat ook buiten het vanavond aan de orde zijnde jaar 1977 valt. Dat is de naar mijn mening geslaagde „toogdag" in de Geertekerk in Utrecht betreffende restauratiemethoden en opvattingen, die wij hebben georganiseerd in samenwerking met de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici. Het bestuur heeft over deze dag wat nagefilosofeerd. Wij zijn daarbij tot de conclusie gekomen dat experimenten als dit zeker tot de mogelijkheden moeten blijven behoren. Of dat dan in precies dezelfde vorm moet gaan, is niet gezegd. Een themadiscussiedag als zodanig echter lijkt ons ook in de toekomst het overwegen waard.

In Uw gezelschap van deskundigen op velerlei terrein meen ik te mogen stellen dat ik als voorzitter ben ingehuurd niet om mijn deskundigheid op een van de belangenterreinen van de Oudheidkundige Bond, doch als bestuurder. U mag van mij dus geen opmerkingen verwachten

met als onderwerp monumentenzorg, bouwkunde, geschiedenis of archeologie. Wel wil ik Uw aandacht vragen voor een enkel bestuurlijk aspect van de monumentenzorg. En ik zou dat willen inleiden met een klein verhaaltje.

Stel U voor een net hotel. Achter in het hotel de sanitaire voorzieningen met daarbij de gebruikelijke dame met het schoteltje met kwartjes. Er komt een jongetje aanlopen, hij brengt een bezoek aan een van de vertrekjes en verlaat opgewekt weer het gangetje. Dan roept de juffrouw: „Hé, ventje! Vergeet jij niet iets?” Het ventje keert zich om met een rood kopje. Neemt beleefd een kwartje van het schoteltje, mompelt „dank U wel, juffrouw” en wandelt weg. Waarom vertel ik U dit verhaaltje? Ik meen dat in dit verhaaltje het grappige zit in het feit dat we iets anders verwacht hadden. Dat betekent dat U allen slechts rekening hield met één oplossing: het jongetje betaált een kwartje. Iets anders kwam in Uw hoofd niet op. Iemand kan dus kennelijk geheel uitgaan van de gedachte, dat wat hij *denkt* dat normaal is, ook normaal is. Men heeft een vast verwachtingenpatroon dat sterk wordt bepaald door de eigen normen, wetenschappelijke vorming, maatschappelijke achtergrond en ga zo maar door.

Bij de monumentenzorg is het niet anders. Degenen, die bij deze zorg professioneel betrokken zijn, zijn in zo hevige mate met gebouwen en monumenten bezig, dat zij er van uitgaan dat iedere Nederlandse burger bij het horen van het woord „beschermd monument” althans blijk zal geven van enig respect. „Natuurlijk”, zo denkt men, „de burger is niet deskundig, maar hij respecteert in ieder geval de deskundigheid van de deskundigen”. Niets is minder waar. De boer, die dagelijks tien uren en 's zomers wel zestien uren bezig is met de zorg voor dier en gewas, maakt weinig gedachten vuil aan de historiciteit van zijn stallen. Zeker, de eigenaar van een grachtenhuis zal gecharmeerd zijn als hij tot het besef komt dat hij zich eigenaar mag noemen van wat zo fraai heet „een brok Nederlands erfgoed”. Wanneer dit verheven bezit echter leidt tot een vertraging in de behandeling van de bouwaanvraag voor een eenvoudige verbouwing of tot een verdubbeling van het bedrag dat hij voor die verbouwing in gedachten had, gaat de charme er gauw af.

In onze Utrechtse bijeenkomst samen met de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici hoorde ik een van onze jongere leden uitroepen „het monument is van iedereen; de eigenaar mag dit

niet voor zichzelf houden”. Hoewel ik de emotie, waarin deze opmerking werd gemaakt wel kan navoelen, moet het mij toch van het hart dat deze opvatting voor de wat eenvoudiger monumenteigenaar niet te begrijpen is. Deze laatste zal zich voor een dergelijke opvatting eerder bedreigd dan gemotiveerd voelen. Degene onder U die wat beter thuis is op het platteland zal dit zeker beamen. Maar ook de stedeling ervaart de monumentenrestauratie vaak als een zware last. De deskundigen hebben dan ook de plicht om snel te werken teneinde renteverliezen voor de eigenaren te beperken. Bij het geven van oplossingen zal bovendien voortdurend van een sterk kostenbewustzijn moeten blijken. Op die wijze zal de principaal tenminste weten dat hij in veilige handen verkeert, handen, die zich ook beschermend uitstrekken over zijn eigen belangen.

Als ik dan iets bepleiten mag in mijn openingswoord dan is het dat allen, die professioneel betrokken zijn bij de particuliere restauraties in het kader van de Monumentenwet, of dat nu ambtenaren zijn van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, gemeentebestuurders, architecten of aannemers, dat al deze mensen beseffen dat zij door hun opstelling naar de particuliere principaal toe veel kunnen bijdragen aan het enthousiasme van de leek, die aan het restaureren slaat. Dan groeit bij die principaal het gevoel eigenaar te zijn van iets bijzonders, dan stijgt zijn respect voor het aan zijn zorgen toevertrouwde cultuurobject. En dan wordt voorkomen dat de doorsnee Nederlander de eigendom van een monument als een hinderlijke last gaat ervaren.

Ik open gaarne onze zomervergadering”.

Aangezien de aflevering van het Bulletin, waarin de *notulen* van de op 15 april 1978 te Utrecht gehouden ledenvergadering worden gepubliceerd, nog niet is verschenen, is vóór de aanvang van deze vergadering aan alle aanwezigen een exemplaar van de bedoelde notulen uitgereikt. Zonder enige discussie worden zij ongewijzigd gearresteerd.

Onder de *ingekomen stukken* is een bericht van verhindering van het bestuurslid Asselbergs. Voorts is ontvangen het concept van een door het „comité van verontrusten” aangaande de restauratie van het Rijksmuseum Paleis Het Loo en de daarbij behorende tuin opgestelde, aan de Vaste Commissie van C.R.M. uit de Tweede Kamer te zenden nota; het genoemde comité heeft de Oud-

heidkundige Bond uitgenodigd deze nota mee te ondertekenen. De voorzitter zet uiteen dat de Staatssecretaris van C.R.M. in een aan de voorzitter van de Tweede Kamer gerichte brief van 12 mei 1978 heeft gesteld dat hij, na kennisgeving van de terzake door de deskundigen prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer en prof. dr. D. Hennebo uitgebrachte adviezen, tot de overtuiging is gekomen dat het destijds ingenomen standpunt ten aanzien van de wijze, waarop de onmiddellijk achter het Paleis gelegen tuin moet worden aangelegd, als juist dient te worden aanvaard. Het is tegen deze beslissing, waarbij dus in feite het fiat wordt gegeven voor de reconstructie van de formele tuin, dat het genoemde „comité van verontrusten” bezwaar aantekent. De voorzitter acht het niet nodig de beroering, die onder leden en bestuur van de Oudheidkundige Bond terzake van de restauratie van Het Loo en de tuin is ontstaan, opnieuw in herinnering te roepen. Hij vraagt zich af of het nut heeft, nu de Regering haar standpunt heeft bepaald, aan te dringen op een heropening van een discussie op deskundig niveau, zoals het genoemde comité wil. Het bestuur stelt daarom de vergadering voor, te besluiten dat de Oudheidkundige Bond inzake het al dan niet reconstrueren van de formele tuin achter het Paleis Het Loo niet verder zal ageren. De vergadering kan zich met dit bestuursvoorstel verenigen. De voorzitter deelt tenslotte mede dat de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming een werkgroep „boerderijenbehoud” heeft ingesteld. Daartoe aangezocht heeft hij daarin namens de Oudheidkundige Bond zitting genomen; het is zijn bedoeling in het bijzonder aan het sociale facet van het probleem van het boerderijenbehoud aandacht te schenken.

Het woord is dan aan de secretaris, mr. P. J. van der Mark, voor het uitbrengen van het *jaarsverslag*:

„In de aflevering van november 1977 van het tijdschrift *Stedebouw en Volkshuisvesting*, orgaan van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, welk nummer geheel gewijd is aan de industriële archeologie en de ruimtelijke ordening, wordt er aan herinnerd dat (ik citeer) „monumentenzorg reeds meer dan een eeuw lang een onderwerp van overheidsbemoeienis vormt, zij het tot ver in deze eeuw niet van harte. Pas in de na-oorlogse jaren is van een verbreding van monumentenzorg sprake, een verbreding in tweeërlei zin. In

de eerste plaats is de belangstelling onder de bevolking voor het bouwkundig erfgoed toegenomen als onderdeel van een grotere betrokkenheid bij de huidige problemen rond het woon- en leefmilieu in algemene zin. In de tweede plaats is het terrein van monumentenzorg verbreed: enerzijds neemt het aantal en de verscheidenheid van officieel erkende monumenten steeds toe, anderzijds wordt de samenhang met de omgeving van een monument steeds sterker onderkend” (einde citaat). Inderdaad, wie nu met open ogen door de historische kernen van onze grote en kleine steden wandelt, kan vaststellen dat alom een grote restauratieactiviteit aan de gang is, het aantal plaatselijke stichtingen tot stadsherstel, die zich voor deze restauraties inzetten, groeit nog steeds en toekomstige bewoners staan als het ware in de rij, om te zijner tijd deze herstelde woonhuizen te betrekken. Verder kan worden geconstateerd dat de *grenzen* van het begrip „monumentenzorg” aan verruiming onderhevig zijn. Niet langer verheugen uitsluitend de „klassieke” grote en kleine monumenten van geschiedenis en kunst zich in de algemene waardering; ook naar de tot dusver vaak miskende 19de eeuwse objecten en hun omgeving gaat veler belangstelling uit. De Minister van C.R.M. heeft daarop reeds ingehaakt door enkele stations, watertorens en stoomgemalen op de lijst van beschermde monumenten te plaatsen en thans is de beurt aan bruggen en fabrieken, waarvan moet worden afgewogen of zij te zijner tijd voor een wettelijke bescherming in aanmerking kunnen komen. De Oudheidkundige Bond volgt deze ontwikkeling met grote belangstelling en tracht de nog jonge Vereniging tot behoud van monumenten van bedrijf en techniek zoveel mogelijk steun te verlenen bij haar pogingen, een betere waardering van deze objecten ingang te doen vinden. Naar onze mening wordt het de hoogste tijd dat ook aan de bescherming van historische *militaire* objecten (vestingwerken, kazernes) aandacht wordt geschonken; in dit verband valt het wel zeer te betreuren dat het niet mogelijk is gebleken de monumentale Willem III-kazerne te Amersfoort (uit 1883, „martaal en markant”), waar de Bond in februari 1977 nog heeft vergaderd, uit de slopershand te redden. Ook de pogingen tot behoud van de Dextrinefabriek te Veendam, waarop de Bond mede heeft aangedrongen, hebben gefaald omdat de provincie Groningen niet over voldoende financiële middelen bleek te beschikken om tot aankoop over te gaan.

De door het bestuur opgestelde *beleidsnota* is

in een speciale, op 30 september 1977 te Utrecht daartoe gehouden vergadering aan de „inspraak” van de leden onderworpen. Met de in die bijeenkomst gemaakte opmerkingen is rekening gehouden toen een deputatie uit het bestuur aan het einde van het jaar opnieuw gelegenheid werd geboden ten Departemente van C.R.M. de belangen van de Bond te bepleiten. Twee punten hebben daarbij centraal gestaan: het verzoek om subsidie en het daarmee ten nauwste samenhangende probleem van de huisvesting van het te stichten eigen bureau. In het verslagjaar heeft de Minister dienaangaande nog geen beslissing genomen, maar de bewindsman verklaarde zich wel bereid de tot voor kort door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek jaarlijks aan de Bond verleende geldelijke bijdrage in de kosten van het publiceren van het archeologisch nieuws in het Bulletin voor zijn rekening te nemen, nu de genoemde dienst daartoe zelf niet meer in staat meende te zijn.

Intussen blijft de financiële positie van de Bond, in hoofdzaak tengevolge van de steeds hoger wordende kosten van de uitgifte van het Bulletin, moeilijk. Na lang overwegen meende het bestuur de ledenvergadering te moeten voorstellen het zgn. studentenlidmaatschap tegen een gereduceerde contributie te schrappen, omdat daarop de grootste verliezen worden geleden, en de gewone contributies met ingang van 1978 op te trekken tot resp. f 50,— voor gewone leden en f 75,— voor leden-instellingen. Het bestuur beseft dat de studenten daarmee voor een moeilijke keuze worden gesteld: de voor hen drastisch verhoogde contributie aanvaarden of bedanken als lid. Tegen het einde van het jaar heeft een uit de studenten gevormd actiecomité het bestuur gewezen op de gevolgen van het afschaffen van het studentenlidmaatschap, omdat het te verwachten massale bedanken van de studenten de vergrijzing van het ledenbestand in de hand zal werken. Het bestuur is bereid de instelling van een „jeugd lidmaatschap tot 25 jaar” met ingang van het jaar 1979 in overweging te nemen. Inmiddels hebben van de circa 300 student-leden inderdaad zeer velen als lid bedankt en daarmee het ledental van de Bond beneden de 2000 doen dalen. Mede in verband met een inmiddels doorgevoerd sanering van de tot dusverre op ruilbasis verstrekte gratis abonnementen is de oplage van het Bulletin met ingang van 1978 teruggebracht tot 2000 exemplaren.

Inzake de restauratie van het Paleis *Het Loo* heeft de Bond een door een „comité van veront-

rusten” opgestelde nota mede-ondertekend, waarin gepleit wordt voor de instandhouding van het huidige landschapspark achter het Paleis en stelling genomen tegen de voorgenomen aanleg van een formele tuin op die plaats. In dit verband is van de zijde van de redactie van het Bulletin de algemene vraag gesteld of het gewenst is dat het bestuur een meningsuiting als standpunt van de Bond formuleert alvorens tot een publicatie daarover in het Bulletin wordt overgegaan. Het bestuur wil, ook naar aanleiding van de op de artikelen over *Het Loo* geuite critiek, duidelijk stellen dat de inhoud van een in het Bulletin gepubliceerd artikel niet steeds de mening van de Bond behoeft weer te geven; uitdrukkelijk is aan het orgaan de taak van „forum” toegedacht.

In het kader van de door het bestuur wenselijk geachte bundeling van krachten werd in het verslagjaar een oriënterend gesprek gevoerd over een mogelijke nauwere samenwerking tussen de Bond en de Stichting Architectuurmuseum; ook met de „Stichting Centrum Historische Instellingen” is contact opgenomen. Het doel van de „SCHIN” is het verlenen van dienstbetoon aan aangesloten verenigingen, die werkzaam zijn op het terrein van geschiedenis, kunstgeschiedenis en archeologie.

In de ledenvergadering van 17 juni 1977 legden de niet-herkiesbare bestuursleden mevrouw Prins en de heer Renaud hun functies neer. Als nieuweling in het bestuur konden wij welkom heten mevrouw drs. F. H. M. Bosch-Kruimel en de heren ir. N. C. G. van de Rijt en jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich; laatstgenoemde werd door de vergadering als voorzitter aangewezen. Het bestuur achtte de tijd gekomen om over te gaan tot de instelling van een *dagelijks* bestuur; het zal worden gevormd door voorzitter, secretaris, penningmeester en de contactpersoon met de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming. Het bestuurslid de heer De Gou is aangewezen als onder-voorzitter van de Bond als opvolger van mevrouw Prins.

De in 1977 te Amersfoort en Bergen op Zoom belegde vergaderingen met de bijbehorende excursies trokken, dank zij de voortreffelijke organisatie door mevrouw Prins en de heer Van Mosselfeld, de traditionele grote schare belangstellenden. Op uitnodiging van het Aannemersbedrijf Woudenberg B.V. werd op 22 april 1977 onze leden de gelegenheid geboden een bezoek te brengen aan de steenhouwerij en de opslagplaats van oude materialen te Ameide. Het kleine, maar zeer geïnteresseerde gezelschap werd in

het historische raadhuisje op de Dam te Ameide welkom geheten door het lid van de Bond, de heer G. B. Pellikaan, en vervolgens door de B.V. Woudenberg in haar fraaie kantoorpand ontvangen. Tenslotte werd nog een bezoek gebracht aan de Hervormde kerk te Tienhoven.

Aan het einde gekomen van de beschouwingen over het jaar 1977 mag worden geconcludeerd dat het bestuur getracht heeft, ondanks de materiële zorgen, de doelstellingen van de Bond hoog te houden. Het jaar 1978 zal, naar zich laat aanzien, het jaar van de beslissing worden in die zin, dat dan uitgemaakt moet worden of de Bond, dank zij een door de overheid te verlenen subsidie, in staat zal worden gesteld zijn taak verder naar behoren te vervullen!"

Het volgende agendapunt betreft de *contributieregeling* voor 1979 en volgende jaren. In een toelichting herinnert het bestuur aan het feit dat in de ledenvergadering van 15 april 1978 een commissie uit de leden is gevormd, die tot taak heeft het bestuur te adviseren bij de totstandkoming van de op de contributieregeling betrekking hebbende voorstellen. Deze commissie heeft haar rapport evenwel niet vóór de huidige vergadering kunnen uitbrengen. Aangezien het bestuur aan dit advies grote waarde hecht, zullen de desbetreffende voorstellen moeten worden aangehouden. In het najaar van 1978 zal een extra ledenvergadering worden uitgeschreven ter definitieve vaststelling van de nieuwe contributiebedragen met ingang van januari 1979. De heer *Gundelach*, die zitting heeft in de genoemde commissie, wil graag verklaren dat hard is gewerkt maar dat het door het lange uitblijven van de verlangde gegevens niet mogelijk is gebleken het advies tijdig voor deze vergadering gereed te hebben. De *voorzitter* is overtuigd van de activiteit van de commissie en wacht met vertrouwen het rapport af.

In verband met het bepaalde in artikel 5 van het Huishoudelijk Reglement zijn ditmaal aan de beurt van aftreden de *bestuursleden* Asselbergs, Bos, Van Dun, De Gou, Halbertsma en Van Helbergen. Met uitzondering van de heer Van Dun zijn allen herkiesbaar. Op voorstel van het bestuur besluit de vergadering de herkiesbare leden opnieuw te benoemen en als nieuw lid aan te wijzen de heer R. J. van Pelt te Leiden. De heer *Van Pelt*, ter vergadering aanwezig, zal de benoeming gaarne aanvaarden maar als lid van de adviescommissie contributieregeling vraagt hij zich af of zijn installatie niet behoort

te worden opgeschort totdat die commissie haar advies heeft uitgebracht. De voorzitter acht zulks niet nodig.

Uit de vergadering wordt onder applaus het voorstel gedaan het voorzitterschap van de heer Michiels van Kessenich met een jaar te *continueren*. De heer Michiels verklaart zich daartoe bereid.

Op grond van artikel 9 van het Huishoudelijk Reglement zijn van de commissie van redactie voor het Bulletin aan de beurt van aftreden de heren Hekker, Meischke, Quarles van Ufford, Van Regteren Altena. De vergadering kan zich verenigen met hun herbenoeming.

De voorzitter zegt dat enkele suggesties zijn binnengekomen voor de *plaatsen*, waar in 1979 zou kunnen worden vergaderd. Het bestuur neemt daarvan gaarne *Naarden* over voor de wintervergadering en *'s-Hertogenbosch* voor de zomervergadering. De vergadering betuigt haar instemming met deze keuze.

Bij de *rondvraag* merkt de heer *Gundelach* op dat hij in het verslag van de secretaris heeft beluisterd dat het Ministerie van C.R.M. nog steeds geen beslissing heeft genomen over het al dan niet verlenen van een subsidie aan de Oudheidkundige Bond. Wáár is het wachten op? De *voorzitter* meent te mogen aannemen dat men ten Departemente onze beleidsnota inmiddels heeft bestudeerd; uit een voorlopig gesprek is wel duidelijk geworden dat in personeelskosten geen subsidie kan worden verwacht, maar in de kosten van het functioneren van de Bond — waaronder die van het te stichten eigen bureau — hopelijk wel. In dit verband wordt in de vergadering de suggestie gedaan het eigen bureau van de Bond in het Huis de Pinto te Amsterdam onder te brengen. De *voorzitter* antwoordt dat het bestuur zich over een geschikt onderdak beaamt; ook andere mogelijkheden worden afgetaast. De heer *Gundelach* acht de kosten van de excursie te hoog; hij geeft in overweging de deelneming aan het gemeenschappelijke diner op de eerste dag niet meer verplicht te stellen. Mevrouw *Houtzager* klaagt over het vertraagd verschijnen van het Bulletin. De *voorzitter* belooft deze klacht aan de redactie over te brengen.

Traditiegetrouw spreekt de heer *Braat* als oudste aanwezig lid woorden van dank voor de organisatie van deze dag, waarna de voorzitter om 22.30 uur de vergadering *sluit*.

Vrijdag 16 juni. Tegen tien uur heeft zich een groot gezelschap verzameld op het Stationsplein te Heerenveen en nadat de trein uit Zwolle een

nieuwe schare excursiegangers heeft aangevoerd worden de autobussen bestegen. Eerste doel is het in 1648 in opdracht van de schatrijke verener Johannes Crack gebouwde huis *Crackstate*, sedert 1952 zetel van het gemeentebestuur van Heerenveen. Na een bezichtiging van de hall en de in Lodewijk XVI-stijl gedecoreerde raad- en trouwzaal geeft mevrouw Van den Berg op de zgn. „spijkerzolder” aan de hand van de daar aanwezige, grote maquette van Heerenveen een toelichting op de ontwikkeling van deze plaats. In verband met de grootte van het gezelschap biedt het gemeentebestuur in het in de nabijheid gelegen „Posthuis” koffie met Friese koek aan — een zeer gewaardeerde verrassing! Daarna wordt gereden naar het uit 1755 daterende huis *Voormeer* aan de Schoterlandse Compagnonsvaart, gedeeltelijk gerestaureerd en stijlvol bewoond door de familie Wielinga, die in de grote zaal een kleine expositie heeft ingericht. Het fraaie stucwerk dateert uit de bouwtijd maar het 18de eeuwse goudleer is vermoedelijk van elders afkomstig. De bussen slaan vóór de Knijpe rechtsaf en dan tekenen aan de horizon de bossen van *Oranjewoud* zich al af. Van het in een prachtige omgeving gelegen voormalige buitenhuis van Albertine Agnes, weduwe van de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau, is helaas niets overgebleven; het thans bestaande buiten Oranjewoud werd op last van Hans Willem de Blocq van Scheltinga gebouwd in 1834 en is thans eigendom van de Frieslandbank, die het als conferentieoord gebruikt. Een bezichtiging van dit gebouw, dat treft door zijn goede verhoudingen, loopt uit in een wandeling door het statige park, dat met zijn „grand canal” en de typische Turkse(?) theetent de herinnering bewaart aan de grootse aanleg van weleer. Het kost enige moeite de excursisten weer in de bussen te krijgen, maar precies op tijd zit het gezelschap aan de koffietafel in restaurant Tjaarda. Helaas is er geen gelegenheid voor een bezoek aan de gerestaureerde doolhof, want om twee uur rijden de bussen af naar Stiens. Het bestuurslid Halbertsma wijst tijdens de rit op tal van bijzonderheden in het landschap en weet daar veel van de geschiedenis van Friesland doorheen te vlechten — hij kan altijd rekenen op een dankbaar gehoor! De forse, eenbeukige kerk van Stiens met zijn zware 16de eeuwse toren, bijzonder mooi door hoge bomen omringd in het dorp gelegen, wordt bezocht. In de kerk vertelt de heer Halbertsma iets over de oudheidkundige vondsten, waarna architect Kijlstra de problemen schetst, waar-

mede men tijdens de restauratie werd geconfronteerd. Tegen vier uur komt het gezelschap in Leeuwarden aan. Bij de Oldehove staan de heren Karstkarel en Terpstra klaar. Zij hebben een wandeling uitgestippeld door de Grote Kerkstraat met zijn oude huizen (Papingastins, Museum Princessehof, Waalse kerk, Keimpemastins) naar de Grote Kerk, waarvan de restauratie onlangs gereed is gekomen. Een verrassing voor degenen, die de kerk gekend hebben met de sombere bepleistering, is dat de muren van baksteen weer in het zicht zijn gebracht. De heer Ten Hoeve, lid van de kerkeraad, geeft een uiteenzetting van de geschiedenis van het gebouw en daarna kan men onder de klanken van het orgel de resultaten van de vele jaren gevergd hebbende restauratie van het interieur in ogenschouw nemen. De bussen brengen de deelnemers tenslotte naar het Stationsplein, waar zij zich over de diverse hotels verdelen. Het gemeenschappelijke diner vindt plaats in het Oranjehotel. Velen — helaas niet allen! — spoeden zich dan naar de Kanselarij, waar in de grote zaal onder de belangstellende blikken van de Friese stadhouders in hun vergulde lijsten de ledenvergadering wordt gehouden.

Zaterdag 17 juni. Precies om negen uur vertrekken de bussen van het Leeuwarder Stationsplein in de richting Franeker. De moderne snelweg heeft het landelijk karakter hier helaas danig aangetast en daarom wordt een buiten het programma ingelast rondje langs het huis Schatzenburg, om enkele deelnemers aan de excursie op te halen, met enthousiasme begroet. In de oude Universiteitsstad Frensjer wacht burgemeester Pop het gezelschap op, dat ijlings wordt gedirigeerd naar de „Koornbeurs” voor de officiële ontvangst met een hartelijke toespraak, even hartelijk door de voorzitter beantwoord. Verdeeld over drie groepen wordt onder leiding van mevrouw Van den Berg, burgemeester Pop en de heer Bonnema van de V.V.V. langs verschillende routes een wandeling door Franeker gemaakt, waarbij beurtelings de Martinikerk, het stadhuis, de tot bank onherkenbaar verbouwde stins Sjaerdema, Klein Botnia, de fraai gerestaureerde Martenastins (nu gemeentehuis van Franekeradeel) en de prachtige achtertuin, het museum 't Coopmanshûs met zijn herinneringen aan Anna Maria van Schuurman en de serie portretten van de hoogleraren der Franeker Hogeschool worden bezichtigd. Van de voormalige Academie zijn gedeelten in het Psychiatrisch Ziekenhuis bewaard gebleven en enkele bomen in de tuin herinneren aan het roemruchte verleden. Langs de

grachtjes Godsacker en Froonacker met halverwege het Korendragershuisje wordt de stadswal beklommen, waar twee theekoepeltjes een goed uitzicht bieden op de nieuwbouwdijk. Langs een zeer landelijke weg rijden de bussen dan via Achlum-Witmarsum-Makkum naar het aan het IJsselmeer gelegen gehucht Piaam; in de tot restaurant verbouwde boerderij „Nynke Pleats” wordt geluncht. Het bekende Bondslid, de heer Y. Schakel, biedt hier de excursiegangers een drankje aan en heet hen welkom in de Friese Greidhoek; in een pakkend, af en toe lichtelijk emotioneel geladen betoog schetst hij de beweegredenen, die hem als aannemer-liefhebber van historische bouwkunst hebben bewogen tot de aankoop en de restauratie van de objecten, die vanmiddag zullen worden bezocht. Die objecten, die gebundeld liggen op de bewegwijzerde „Ald Faers Erf route”, omvatten een grutterswinkeltje annex slijterij en schooltje in Exmorra, de 18de eeuwse boerderij „De Izeren Kou” in het minuscule terpdorpje Allingawier en de timmermanswerkplaats van Rinkes Feenstra te Ferwoude. Het blijkt inderdaad mogelijk met de bussen succesievelijk de dorpen langs de „Ald Faers Erf route” af te rijden; bij de op deze dag ter ere van ons bezoek van de kerktorens wapperende nationale driekleur is verdwalen in het vlakke Friese land er niet bij! Algemene conclusie: aan deze op zichzelf al aantrekkelijke route door een

oer-Fries landschap is door het ingrijpen van de heer Schakel een dimensie toegevoegd: het verleden herleeft en men ondergaat de sfeer, die eens geheerst heeft in winkel, dorpsschool, boerderij en werkplaats. Veel tijd voor nostalgische overwegingen is er overigens niet, want voor de laatste étappe van de excursie rijden de bussen langs Workum naar het in de middagzon blakende Hindeloopen. In het gemeenschapshuis „De Foeke” geeft de heer Van Veldhuizen, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, een korte uiteenzetting van de stedenbouwkundige problemen van dit stadje; het gaat erom een noodzakelijke uitbreiding te realiseren zonder dat de unieke geheel vrije ligging aan de landzijde geweld wordt aangedaan. Daarna gaan de excursisten op eigen gelegenheid de plaats verkennen; in groepjes zwermen ze uit naar de Hervormde kerk en langs de helaas niet zeer talrijke, oorspronkelijke schippershuizen, maar iedereen besluit toch met een bezoek aan het voormalige raadhuis, dat thans als museum de buitengewoon rijke collectie-Hidde Nijland van plaatselijke kunstnijverheid en scheepvaarthistorie herbergt. Over Koudum-Balk-Wyckel-Sloten-Joure bereiken de bussen tenslotte weer het station Heerenveen, waarmee de tweedaagse rondrit door westelijk Friesland ten einde is gekomen.

V. D. M.

Onder dagtekening van 6 augustus 1978 heeft de in de ledenvergadering van 15 april 1978 daartoe ingestelde commissie haar advies inzake de toekomstige financiering van de uitgave van het Bulletin aan het bestuur uitgebracht. Het bestuur betuigt zijn grote erkentelijkheid voor het door de commissie terzake verrichte werk; het advies en de overwegingen, die daartoe hebben geleid, worden dermate belangrijk geacht dat het rapport hieronder in zijn geheel is weergegeven.

Hooggeacht Bestuur,

In de op 15 april 1978 te Utrecht gehouden algemene ledenvergadering van onze vereniging is een commissie samengesteld met de opdracht u op korte termijn te adviseren op welke wijze de financiering van de uitgave van het Bulletin in 1979 en volgende jaren kan worden verzekerd.

Alvorens met concrete voorstellen te dier zake te komen is een intern beraad gehouden betreffende de contributieregeling voor 1979 omdat toch dit belangrijke inkomstpunt onverbrekkelijk is verbonden aan een verantwoord uitgavenbeheer.

Naar aanleiding van een viertal gehouden bijeenkomsten, waaronder begrepen een bespreking met het dagelijks bestuur te Leeuwarden — welke bijzonder verhelderend heeft gewerkt —, zijn wij de volgende mening toegedaan. Voor het afgeschafte studentenlidmaatschap acht de commissie de in de plaatsstelling van een jeugdlidmaatschap juist. Het komt ons redelijk voor dat een gereduceerd contributiebedrag voor jeugdleden en natuurlijke personen, ouder dan 65 jaar, ernstig wordt overwogen. Wij adviseren dat zij, die de leeftijd van 27 jaar nog niet bereikt hebben, dan wel degenen die ouder zijn dan 26 jaar en als volledig student staan ingeschreven bij een instelling van onderwijs, voor een jeugdlidmaatschap in aanmerking kunnen komen, met dien verstande dat laatstgenoemde groep hiervoor een aanvraag tot het bestuur moet richten. Op eigen verzoek ware ook leden van 65 jaar en ouder — mits tenminste tien jaar lid van de K.N.O.B. op het moment van de aanvraag — een gereduceerd contributiebedrag toe te kennen indien continuering van het lidmaatschap van de bond vanwege financiële omstandigheden bezwaarlijk zou worden.

Het vorenstaande lichten wij nog als volgt toe. Momenteel kent onze vereniging geen jeugd- of studentenleden. Er is een stilstand in het ledenbestand en dat betekent een achteruitgang. De overgebleven „gewone leden” zullen onder meer het Bulletin, althans de productiekosten van 2000 exemplaren, dienen te financieren. Het uitgeven van dit wetenschappelijk orgaan is echter niet de enige doelstelling van de K.N.O.B. als omschreven in de statuten. De kracht van onze bond vergroot zich door een uitbreiding van het aantal leden. Wat staat ons in de gegeven situatie te doen?

De keus is eenvoudig. Of de huidige leden aanvaarden geen instelling van het jeugdlidmaatschap in

de vorm van een genuanceerde contributie van bijvoorbeeld *f* 30.— per jaar; de productie van het Bulletin kan dan op 2000 stuks gehandhaafd blijven, waarvan de kosten door de gewone leden gedragen dienen te worden. Of een jeugdlidmaatschap van *f* 30.— wordt geaccepteerd in de hoop en met de verwachting dat 500 jongeren zich bij de K.N.O.B. zullen aansluiten. Uiteraard brengt een ledenuitbreiding een kostenverhoging van de productie van ons wetenschappelijk orgaan met zich mee. Op goede gronden ramen wij dit op *f* 7500.— (standaardexemplaar, opmaak- verzending en portokosten). Hiertegenover staat dat onze vereniging van de 500 leden kan ontvangen $500 \times f 30.— = f 15.000.—$, hetgeen extra financiële ruimte geeft. Bij onze commissie leeft de verwachting dat met inspanning van aller krachten de verwezenlijking van een jeugdlidmaatschap, zoals dat ons voor ogen staat, een vooruitgang voor de K.N.O.B. zal betekenen.

Vanzelfsprekend is onze commissie ook gaarne bereid alle medewerking bij het werven van jeugdleden te verlenen.

Moge het vorenstaande zelfs de vrees bij het bestuur wegnemen dat de jongere leden door de rest van de contribuënten financieel gesteund worden.

Naast dit advies bestond bij onze commissie de behoefte het bestuur nog de volgende punten in overweging te geven, waarvan zij meent dat die zinvol zijn.

1. *Bulletin* te maken tot wetenschappelijk kwartaalblad. Een zekere besparing zou hierdoor kunnen ontstaan; een uitbreiding van het aantal bijdragen vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek dient in studie te worden genomen en gestimuleerd;
2. uitgave *Nieuwsbrief* (vanouds Nieuwsbulletin genoemd) tenminste tweemaal per jaar om het contact tussen de K.N.O.B. en zijn leden te waarborgen of zelfs te verbeteren. *Inhoud*: O.m. kleine incidentele excursies naar b.v. restauratieprojecten; mededelingen over Bondsactiviteiten e.d. *Kosten*: maximaal *f* 2.50 per lid; *redactiecommissie*: jongeren, die geen lid mogen zijn van de commissie van redactie van het Bulletin;
3. aanpassing van de *Statuten* en het *Huishoudelijk Reglement* aan de beleidsnota en uitgebrachte adviezen, zulks in overleg met onze commissie.

De commissie hoopt met vorenstaande adviezen aan uw bestuur in het belang van de K.N.O.B. te hebben gehandeld en stelt zich voor nu en nabije toekomst gaarne beschikbaar aan u en verblijft van uw bestuur met vriendelijke groeten en hoogachting.

E. C. BARONES VAN DER BORCH TOT
VERWOLDE-SWEMLE
R. E. VAN DUYL SCHULTZ
A. J. GUNDELACH
R. J. VAN PELT
C. L. TEMMINCK GROLL
G. M. BONGA

Het door de commissie uitgebrachte advies heeft in de vergadering van het bestuur een punt van uitvoerige bespreking uitgemaakt. Besloten is de voorstellen tot invoering van een jeugdlidmaatschap en van een gereduceerde contributie voor leden van 65 jaar en ouder over te nemen met uitzondering van de passage, welke betrekking heeft op personen van 27 jaar en ouder, die als volledig student bij een instelling van onderwijs staan ingeschreven. In het voorstel van de commissie zou deze categorie, na een bij het bestuur ingediend verzoek, eveneens in aanmerking kunnen komen voor een gereduceerde contributie. Het bestuur achtte dit niet wenselijk.

De andere voorstellen, welke omvatten:

- a. het invoeren van een gereduceerde contributie ad f 30,— per jaar voor jeugdleden tot en met 26 jaar, zulks met ingang van 1 januari 1979 en
- b. het invoeren van een gereduceerde contributie ad f 30,— per jaar voor leden van 65 jaar en ouder, maar slechts na een hiertoe bij het bestuur ingediend verzoek, eveneens met ingang van 1 januari 1979

zijn in de ledenvergadering van 11 november 1978 aanvaard.

Het huidige artikel 2 van het Huishoudelijk Reglement zal dienovereenkomstig worden gewijzigd.

Degenen, die menen voor een jeugdlidmaatschap in aanmerking te komen, dienen vóór 15 december 1978 per briefkaart aan de penningmeester, p.a. Janskerkhof 22 te Utrecht, opgave te doen van hun geboortjaar; dit gegeven zal dan in het computerbestand van het ledenregister worden verwerkt.

Gaarne brengen wij tenslotte het volgende onder Uw aandacht:

1. De wintervergadering van de Oudheidkundige Bond zal plaatsvinden op zaterdag 17 februari 1979 te Naarden.
2. De Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming organiseert een studiedag op 4 april 1979 met als thema „functie en bestemming van een monument”.

HET BESTUUR

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

OVERIJSSSEL

Kampen

Het laat zich aanzien dat binnen enkele jaren de huisterp Erf 65 aan de Haatlanderdijk te Kampen voor nieuwe industriële vestigingen moet wijken. De Haatlanderpolder strekt zich ten Zuiden van de IJsselmonding uit en grenst in oostelijke richting aan de middeleeuwse stad Kampen. Het Haatland behoort tot de groep der uitgestrekte weidegebieden in de IJsseldelta welke de stad Kampen vanouds voor een belangrijk deel in eigendom toebehoren en waarbinnen het wonen op huisterpen wegens ontoereikende bedijkingen tot in het recente verleden noodzakelijk was.

Aangezien de boerderij, staande op de terp van Erf 65 onlangs werd afgebroken deed zich een gunstige gelegenheid voor tot een oudheidkundig bodemonderzoek, dat zijn beslag kreeg tussen 14 maart en 20 april 1978. Volgens een aangepaste kwadrantenmethode werd tot het beoogde doel in de lengte- zowel als breedterichting van de ovaalvormige terp een sleuf gedolven terwijl bovendien de helft van het Noord-Oostelijke terpkwadrant tot de vaste grond werd afgevlakt, waardoor in het midden van dit kwadrant een extra dwarsprofiel werd verkregen.

De terp bezit een lengte van ruim 100 meter bij een breedte van *c.* 50 en een hoogte van *c.* 2 meter. De terp strekt zich evenwijdig aan, en bezuiden de Haatlanderdijk uit, aan de zuidoever van een voormalige IJsseltak en ongeveer 200 meter ten Zuiden van de huidige IJssel. De lengte-as van de terp vertoont de richting NW-ZO.

In het terplichaam vielen twee hoofd-bouwfases te onderkennen. De eerste behelst een in drie campagnes opgeworpen kernterp van schone klei, plaatselijk vermengd met zand of zavel. Deze primaire terp was bijna even lang als de tegenwoordige doch slechts half — 22 meter. Het loopvlak van deze kenterp was niet meer zichtbaar doch de kruin moet meer dan 1,60 meter boven het oorspronkelijke maaiveld zijn uitgerezen. Al even moeilijk viel het de scheidslijn terug te vinden tussen het, voor de terpbouw wellicht van graszoden ontdane oppervlak en de opgebrachte grond. Graszoden waren namelijk

onontbeerlijk teneinde het terpoppervlak een zekere weerstand te verschaffen tegen opkomend water. Verschil in ijzer-neerslag onder- en boven de gezochte scheidslijn, alsmede plaatselijk herkenbare, zij het zeer flauwe contrasten tussen de gesedimenteerde grond enerzijds, de kluitenstructuur van de opgebrachte aarde anderzijds stelden ons niettemin in staat het verloop van de terpzool vast te stellen. Het peil schommelde tussen —5 en + 25 cm N.A.P. De ondergrond bleek onder de druk van het terplichaam niet te zijn ingezakt. De tweede hoofd-bouwfase viel uiteen in verscheidene afzonderlijke ophogingslagen van vuile klei, welke zich vooral in de dwarsprofielen duidelijk als zodanig aftekenden. Kennelijk was deze aarde van bovenaf over de terpflanken uitgestort. Aangezien het weinig waarschijnlijk is dat men deze aarde van de terpkruin afstak waardoor de hoogte zou zijn opgeofferd aan de omvang, zal men de grond bij iedere ophoging van elders met behulp van schuiten of wagens hebben aangevoerd. Gezien het karakter van deze grond kan deze zijn betrokken uit de zo nabij gelegen stad Kampen.

In de met tussenpozen opgebrachte lagen verontreinigde aarde kwam bouwpuin voor, waaronder fragmenten van Friese tegeltjes alsmede een menigte aardewerkscherven. Een en ander toonde aan dat deze terpuitbreidingen in hoofdzaak in de 18de en 19de eeuw geschieden. In het lichaam van de primaire terp kwam daarentegen geen enkel keramiekfragment of bouwpuin voor, behoudens een niet nader te dateren, minuscuul scherfje van rood-bakkend aardewerk. Voorts een partij los verspreide beenderen, overwegend, zo niet uitsluitend runderbotten. Sporen van bedrijfsgebouwen beperkten zich tot de resten der kort tevoren gesloopte en uitgebroken opstallen. De nog voorhanden, in doorsnede ronde, uit baksteen opgetrokken waterput bevatte geen vondstmateriaal doch stamt ongetwijfeld uit de 17de eeuw en zal dan ook menige ophoging hebben meegemaakt en vele generaties van terpbewoners hebben gediend. Naast deze put stond een puthaal opgesteld waarvan een resterende paalstomp in de bodem werd teruggevonden.

Het primaire terplichaam was aangebracht

over een afzetting van 40 cm klei, welk pakket weer rustte op rivierzand. Blijkens een publicatie van P. J. Ente behoren deze afzettingen tot de sedimenten van de IJssel-delta, aangeduid als op- en aanwassen. De vorming van deze aanwassen, onder meer die van het Haatland, worden door Ente gedateerd tussen c. 1200 en 1364. In laatst vermeld jaar was het Haatland hoogst waarschijnlijk al als grasland in cultuur gebracht zodat de thans onderzochte terp al vóór 1364 zou kunnen hebben bestaan. Volgens de IJsseldelta-kaart van Ente lag de terp, gelijk reeds opgemerkt, aan de zuidelijke oever van een der IJsseltakken. De Haatlanderdijk vormde de zuidelijke bedijking van deze stroom.

De heer J. de Vries was zo vriendelijk voor ons enige historische gegevens over de terp uit het Gemeente-Archief te Kampen op te diepen. Hieruit blijkt dat de terp werd aangeduid als „De Karrenhoop”, dan wel als „Derde Erve van het Haatland”. Van dit „erve” bleef een lijst van pachters bewaard, terugreikende tot aan het jaar 1682. Ook van vóór 1682 zijn nog enkele namen van pachters bekend terwijl het oudst overgeleverde bericht over dezelfde terp betrekking heeft op het jaar 1623. Op historische gronden valt de huisterp derhalve vóór 1623 te dateren terwijl langs geologische weg een ouderdomsbepaling in de 14de eeuw niet uitgesloten is.

G. D. van der Heide dateerde de door hem indertijd onderzochte huisterp van Erf 57, een der meest oostelijke van het Kamper Eiland, in de 14de-15de eeuw, zulks op grond van de door hem aangetroffen ceramiek. Vgl. Arch. Nieuws, 1950, kol. 111-112. Abusievelijk is deze terp hier genummerd 54.

De huisterpen in de aangrenzende polder Mastenbroek kunnen daarentegen eerst van ná het jaar 1362 dateren aangezien het onderhavige gebied tot aan 1362 als jachtgebied en vogelweide gereserveerd bleef voor de Heren van Voorst, die zich om deze reden met hand en tand tegen ontginning hebben verzet.

Een bescheiden onderzoek in een bouwput in de huisterp Oude Wetering 39 in dezelfde polder leverde als datering op 14de-15de eeuw, gesteld dat het desbetreffende schervenmateriaal niet van elders met de opgebrachte grond werd aangevoerd, in welk geval deze terp dus nog iets jonger zou kunnen zijn. Vgl. *Jaarverslag R.O.B.* (1973), 75-76.

Wat tenslotte de ouderdom der huisterpen in het Kamperveen betreft, bezuiden de stad Kampen, er bestaan aanwijzingen dat de ontginning

van dit veengebied tijdens het bewind van bisschop Godfried van Rhenen (1156-1198) op gang kwam doch dit houdt geenszins in dat de zich binnen dit gebied bevindende huisterpen eveneens tot in de 12de eeuw terugrijpen. In geen van deze groep van woonheuvels heeft voor het overige tot dusverre een onderzoek plaatsgevonden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma, A. D. Verlinde)

Literatuur

G. D. van der Heide, „Terp- en dijkresten in het Zuiderzeegebied”, *Kamper Almanak* (1957-1958), 1-13.

P. J. Ente „De IJsseldelta”, *Kamper Almanak* (1973) 137-164.

Kamperveen (Gem. IJsselmuiden)

Blijkens enige oorkonden, uitgevaardigd door de bisschoppen Godfried van Rhenen (1156-1178), Otto I van Gelre (1212-1215), Wilbrand van Oldenburg (1227-1233) en Otto III van Holland (1234-1249), kwam de ontginning van het Kamperveen, zich uitstrekkende tussen Kampen en het dorpsgebied van Zalk, aan de linker zijde van de IJssel, in het laatste kwart van de 12de eeuw aarzelend op gang en werd in de loop van de 13de eeuw goeddeels voltooid. Aan deze ontginningsarbeid zouden Friese, dan wel Hollandse kolonisten — het kunnen ook eerder ondernemers geweest zijn — een belangrijk aandeel hebben genomen doch de financiële zowel als technische bijzonderheden hebben hun neerslag maar amper in het oorkondenmateriaal gevonden. Vóór het droogleggen en toegankelijk maken der veenwoestenijen strekten zich hier bisschoppelijke domeinen uit welke slechts betekenis hadden voor de jacht en de visserij. Eenmaal ontgonnen, waren de landgebruikers verplicht de bisschoppen van Utrecht cijnsen te betalen, waarvan het karakter zowel als het bedrag kon wisselen naar gelang het tijdstip der uitgifte en de afloop der gevoerde onderhandelingen. Tussen de cijnsplichtigen en de landsheer trachtten zich bovendien bisschoppelijke leenmannen te nestelen teneinde een graantje mee te pikken, met name de Heren van Buckhorst en Van Puttenstein. Kamperveen moet tussen 1319 en 1336 tot een afzonderlijke parochie zijn ingericht. Vóórdien hebben de kolonisten zich vermoedelijk van hun kerkelijke plichten gekwetend in de St.-

Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen, waarvan de patroon tevens die van Kamperveen werd. Mogelijk stond er te Kamperveen al wel een devotie-kapel, welke tot kerspelkerk werd verheven en van begraafrechten voorzien. Bij deze gelegenheid schijnt de bisschop van Utrecht het bevestigingsrecht van de pastoor te hebben geschonken aan het kapittel te Deventer, welk college van kanunniken er naderhand tenminste de beschikking over blijkt te hebben.

In het jaar 1510 kreeg het dorp het zwaar te verduren tijdens een strooptocht der Geldersen, die het op Kampen hadden gemunt. Hoogst waarschijnlijk werd bij deze campagne de kerk onherstelbaar verwoest. Als gevolg van deze gebeurtenissen kon de parochie de verschuldigde, jaarlijkse lasten niet opbrengen en werd om deze reden in het jaar 1512 in de ban geslagen.

In 1718 sloeg de bliksem in de kerk, welke daardoor zware schade opliep maar weer werd hersteld. De toren bleef onverlet.

De gevolgen der beruchte decembervloed van 1747 waren echter zodanig dat het verkieslijker werd geacht elders een nieuwe kerk te zetten. Deze kwam in 1748 gereed en stond op dezelfde plaats als de tegenwoordige N.H. kerk, aan de binnenzijde van de Hogeweg, een voormalige waterkering en als zodanig duidelijk kenbaar door de talrijke wielen, bij diverse doorbraken ontstaan. De verplaatste kerk verrees op 1500 meter afstand ten noordoosten van de oorspronkelijke kerkstede, juist binnen dezelfde kavel of „opstrekking”. Klaarblijkelijk liggen beide kerkplaatsen in de smalle, doch langgerekte ontginningshoeve welke bij de kerkstichting werd afgezonderd teneinde tot het onderhoud van de pastoor te dienen. De verplaatsing, eigenlijk verschuiving, was het uitvloeiende der voortschrijdende ontginningen. De hiermede verband houdende waterstaatkundige veranderingen maakten het wenselijk de hofsteden van de Leidijk in Noord-oostelijke richting naar de Hogeweg te verplaatsen. Na verloop van tijd was het zwaartepunt der bewoning aldus langs de Hogeweg komen te liggen terwijl het oude dorpscentrum rond kerk en kerkhof steeds verder geïsoleerd raakte. Het lag dan ook voor de hand de nieuwe kerk te laten meeschuiven toen men voor de noodzaak stond de oude te vervangen. Een gang van zaken welke wij van tal van andere parochiekerken in de veen- of wildstroken van ons land kennen en die zich over een periode van verscheidene eeuwen uitstrekt. De oudste, ons bekende voorbeelden betreffen West-Friesland, waar reeds tegen het

einde van de 12de eeuw dergelijke verschuivingen vallen waar te nemen. Te Staphorst zowel als Vriezenveen is men zelfs tweemaal van kerkstede gewisseld, steeds weer in dezelfde „opstrekking” van de middeleeuwse pastorie-heerd.

De toren van Kamperveen liet men in 1747 staan terwijl ook het kerkhof in gebruik bleef. Eerst in 1904 werd dit als officiële begraafplaats gesloten. De laatste bijzetting vond plaats in 1901.

De overstromingen van 1775 en 1776 lieten toren en kerkhof in wezen doch vaagden bijna alle boerderijen en huizen weg welke in en om het oude dorpscentrum waren achtergebleven. De februarivloed van 1825 liet alleen de toren nog overeind staan. Op het kadastrale minuutplan uit circa 1830 staat behalve de toren ook nog de omtrek van de kerk aangegeven, waaruit de gevolgtrekking kan worden gemaakt dat men de kerkmuren in 1747 niet geheel had uitgebrouwen maar tot op een bepaalde hoogte boven het maaiveld liet staan. Mogelijk handelde men op deze manier teneinde de graven binnen de afgebroken kerk nog enige beschutting te bieden. De kadastrale opmeting geeft een zaalkerkje weer met westtoren waarvan de gezamenlijke lengte 35 meter bedroeg. Het schip bezat een breedte van *c.* 10,5 meter, het versmalde, naar het oosten driezijdig gesloten koor 8 meter. De toren mat *c.* 6,25 meter in het vierkant. Het kerkhof was georiënteerd als de kerk en vertoonde een rechthoekige vorm met de afmetingen *c.* 56,25 × 35 meter. Zuiver haaks was deze rechthoek echter niet terwijl het verschil in oriëntatie tussen kerkhof en richting der verkavelingssloten mogelijk aanleiding heeft gevormd tot het afsnijden van de zuidoosthoek van het kerkhof. Het kerkhof was zelf ook door een sloot afgeperkt, waarvan de resten aan de noordzijde nog herkenbaar zijn, aan de andere zijden in de bodem werden teruggevonden. Enig baksteengruis, bij de nog te beschrijven opgravingen in de slootprofielen waargenomen, wettigen het vermoeden dat binnen de kerkhofgracht nog weer een kerkhofmuurtje gelopen heeft.

In 1839 werden ook met de toren en laatste resten van de kerk korte metten gemaakt. Sindsdien zou alleen maar een rechthoekig, met bomen en struikgewas omkranst terpje aan de vergane glorie blijven herinneren. Uitsluitend meer betreden ten behoeve van nieuwe begravingen of grafbezoek, werd dit geheimzinnige oord door de bevolking van Kamperveen liefst gemeden en aan de eeuwige stilte overgelaten.

Het onderzoek

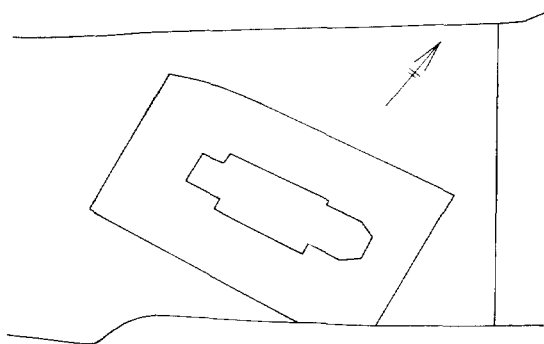
Het voornemen der gemeente IJsselmuiden, de huidige eigenaresse van het oude kerkhof, dit terrein een wat minder desolaat aanschijn te verlenen en door middel van een vernieuwde boombeplanting beter te markeren in het zo vlakke, eentonige weideland rondom, leidde tot een oudheidkundig onderzoek naar de overblijfselen van de voormalige kerk en toren, welk onderzoek werd uitgevoerd van 21 april tot 5 mei 1978. Na een onderbreking werd dit onderzoek voortgezet en voltooid tussen 1 en 14 juni 1978. De gemeente voornoemd zorgde voor de vereiste faciliteiten terwijl de heer G. Immecker toestemming gaf zijn erf te betreden en te berijden, dat de openbare weg scheidde van het toegangsweggetje naar de voormalige begraafplaats.

De nog *in situ* aangetroffen grafzerken werden bij het onderzoek niet van hun plaats verwijderd en alle aangetroffen graven ontzien. Het kerkhofje zelf, door de omwonenden „De Dompé” genoemd, bleek iets kleiner te zijn dan het omstreeks 1830 was, afgaande op de vermelde minuutkaart. Tijdens het graafwerk bleek al spoedig dat de oude kerkhofsloten aan de West- en Zuidzijde waren gedempt en de huidige erfafscheidingen ter plaatse waren teruggezet. Het kerkhofheuveltje bestond uit opgebracht, humeus zand en rees tot *c.* 1,25 m boven het omringende maaiveld uit. Het zandlichaam rustte op vast veen, dat een gemiddelde dikte van 80 cm bezat en zich op een zandafzetting had ontwikkeld.

De in 1747 grotendeels gesloopte kerk was gefundeerd geweest volgens het zogenaamde spaarbogen-stelsel. Ter besparing van arbeid en bouwsteen had men daartoe op regelmatige afstanden in doorsnede rechthoekige putten in het veen uitgedolven tot op het vaste zand. In deze putten waren vervolgens gemetselde, bakstenen klippen, stiepen of poeren geplaatst welke in de lengterichting van het kerkgebouw door gemetselde bogen werden overspannen en verbonden. Op deze constructie bracht men vervolgens het opgaande werk aan. De afmetingen van de stiepgaten bedroegen 1,80–2,00 bij 1,30–1,60 meter, waarbij de grootste afmetingen steeds de zijden golden welke dwars op de lengterichting der muren stonden. De gordelbogen bleken grotendeels te zijn weggebroken, de stiepen eveneens doch in het ene gat radicaler dan in het andere. Ter plaatse van de toren ontbrak ieder spoor van een dergelijke constructie zodat de fundering daarvan massief geweest moet zijn. Zij was tot op het

vaste zand echter uitgegraven, waarna men de uitbraaksleuven met puingruis aanvulde. Ten opzichte van het kerk-schip was de toren enigszins ingebouwd geweest zodat de kerk geen afzonderlijke westgevel bezat en ter plaatse dan ook geen stiepenfundering werd aangetroffen.

De langs deze weg gereconstrueerde plattegrond van kerk en toren stemde verrassend goed overeen met die van het minuutplan. De lengte van de kerk, zonder de toren, kon worden bepaald op *c.* 28 m, buitenwerks gemeten. De torenvoet zal echter wel iets zwaarder zijn aangelegd dan de opmeting uit *c.* 1830 laat vermoeden — *c.* 7,5 m in het vierkant, buitenwerks gemeten (afb. 1).

Afb. 1. Minuutplan met kerk en kerkhof van Kamperveen. Schaal 1 : 1420.

Schip en koor waren voorzien van steunberen. In de zuidwesthoek van het kerk-schip werd een afzonderlijke fundering aangetroffen, naast de daar aanwezige ingang, welke wij zouden willen opvatten als de onderbouw van een doopvont. Opvallend waren niet minder de resten van een nog uitgestrekter fundering, op de scheiding van schip en koor tegen de noordmuur aangebracht. Wij zijn geneigd hierin de onderbouw te zien van een Sacramentshuisje.

Stiepen en gordelbogen waren opgemetseld uit bruin-rode baksteen van het formaat 23–25 × 11–12 × 5 cm. Dit formaat sluit de mogelijkheid uit dat wij hier te doen hebben met de resten van de 14de eeuwse parochiekerk. Veeleer zijn wij dan ook de mening toegedaan dat het hier een kerk betreft, die in plaats van de in 1510 door de Geldersen verwoeste tot stand is gekomen. De vraag is alleen maar of men de nieuwe kerk op dezelfde plek bouwde als de voorgangster, dan wel op een andere. Veilig mag worden aangenomen dat men de oude plaats trouw bleef.

Afb. 2. 17de eeuws wijnflesje. Losse vondst oud-kerkhof Kamperveen.

Verspreid in de funderingen van doopvont zowel als Sacramentshuisje, tevens in de allerdiepste lagen van de stiepen, bleken rode kloostermoppen van het formaat $31 \times 15 \times 7,5$ en $27 \times 13 \times 6,5$ cm secundair te zijn toegepast. Bovendien brokken van „Romaanse” dakpannen, de „nonnen en paters”, terwijl de in 1747 verdwenen kerk kennelijk met leien afgedekt was geweest. Ontbrak van de vloer der latere kerk ieder spoor, op iets grotere diepte kwamen de resten van een ouder plaveisel te voorschijn, bestaande uit in keperverband op hun vlakke zijden in het zand gevlijde kloostermoppen. Zeer curieus was wel de vondst van een kloostermop welke vóór het bakken zodanig was besneden dat deze, met een tweede, identiek exemplaar, een wijwaterbakje vormde, hecht in de deuropening gemetseld ten dienste van de binnentredende kerkbezoeker. Deze mop kwam bij een stiepfundering van het Sacramentshuisje te voorschijn.

Funderingen van een oudere kerk, afwijkende van het in 1747 gesloopte bouwwerk, dan wel uitgebrouwen sleuven van een dergelijke fundering, ontbraken intussen ten enenmale. Hieruit valt slechts de slotsom te trekken dat de eerste parochiekerk eveneens op spaarbogen rustte en

juist dezelfde plattegrond bezat als haar opvolgster.

Ofschoon de kerk, behalve het aan St.-Nicolaas gewijde hoofdaltaar, nog drie andere rijk was, gewijd aan O.L. Vrouw, de H. Antonius en de H. Anna, viel van geen van alle enig overblijfsel in de ondergrond terug te vinden. Het sierlijke wijnflesje dat uit de bovengrond te voorschijn kwam zal bij de sloopwerkzaamheden, hetzij in 1747, hetzij in 1839, in de bodem zijn geraakt (afb. 2).

In 1575 werd het aantal communicanten als circa 300 opgegeven doch in 1582 heeft de pastoor al plaats gemaakt voor een predikant — Hermanus Vos.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma en A. D. Verlinde).

Litteratuur

A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*; VI, Gorinchem 1845, 280-283.

J. Vroegindewey, „Iets over de geschiedenis van Kamperveen, *Ons Kerkblad*, XVIII (1963), nrs. 17 ss.; XIX, 1964, nrs. 1-7.

GELDERLAND

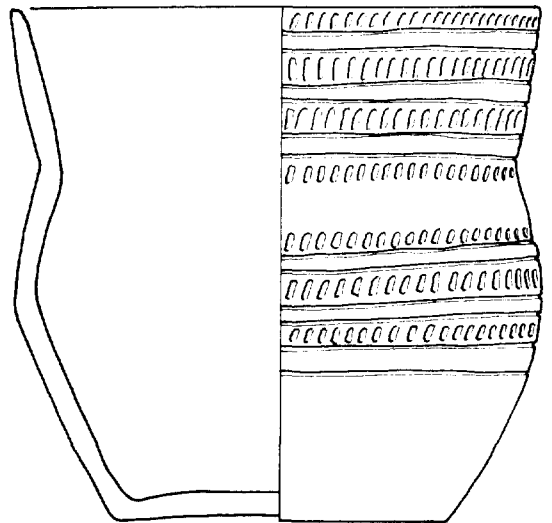
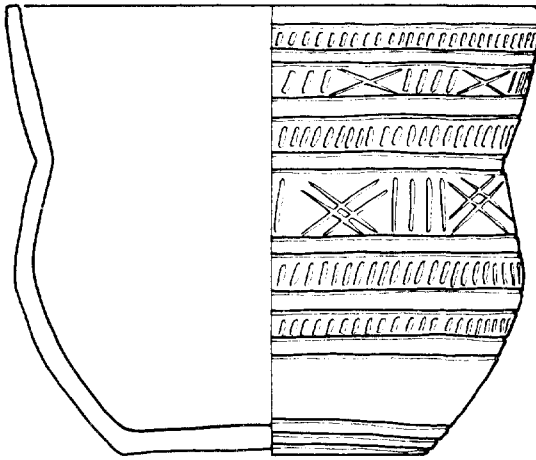
Huissen

In mei 1978 zijn bij de bouw van een schuur aan de Loostraat te Huissen enige Romeinse aardewerkvondsten gedaan. Hoewel crematieresten niet gesignaleerd dan wel niet geborgen zijn, mag als zeker worden beschouwd dat de vondsten betrekking hebben op graven. De veelal gave staat van het aardewerk en het feit dat vele stukken in enkele concentraties bijeen zijn aangetroffen pleiten voor deze uitleg. De vondsten representeren ongeveer vijf graven. Aangezien ook aan het gebroken aardewerk ieder brandspoor ontbreekt ligt het voor de hand aan te nemen dat de graven tot de typen *Urnengrab* en/of *Knockenlager* behoren.

Geheel of grotendeels compleet zijn 16 stuks aardewerk: 3 t.s. borden Drag. 31, Tq, gestempeld LVCANVSF, BOVDVSFE en CATVLLVSF, 1 t.s. kom Drag. 33, gestempeld MAININAF, 4 gladw. kruiken Brunsting t. 5b-5c, 1 gladw. kruik Stuart t. 113, 1 honingpot, 1 geverniste beker Brunsting t. 2, 2 geverniste borden Brunsting t. 17a, 1 terra nigra kom BW 52a, 1 ruwwandige kom cf. Gose 486-488, 1 ruwwandig bord Brunsting t. 22b.

Op grond van deze vondsten is een datering van de graven in II B of zelfs II d waarschijnlijk.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Afb. 3. Twee kleine klokbekers gevonden in Speuld. Schaal 1 : 1,5.

Speuld (Gem. Ermelo)

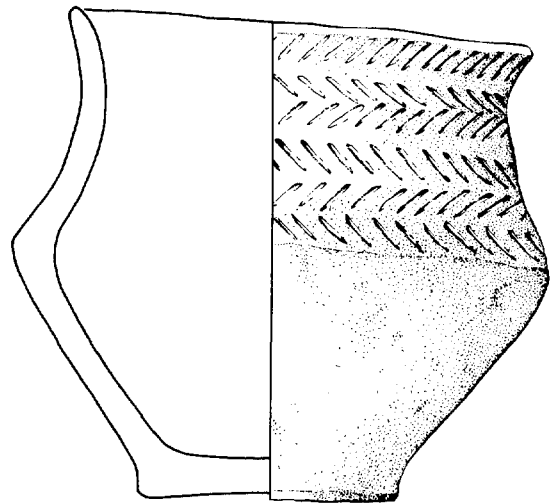
In september 1977 zijn aan de rand van de Ermelose Heide twee kleine klokbekers geborgen, die door uitstuiven zichtbaar waren geworden (afb. 3). De bekers, die beide tot het type 21e gerekend kunnen worden, stonden rechtop op een onderlinge afstand van minder dan 1 meter. Het opnemen van de vondsten is op een weinig deskundige wijze geschied, zodat nadere gegevens ontbreken. Een na-onderzoek leverde evenmin iets op. Wij kunnen daarom niet meer dan vermoeden dat de bekertjes in één kuil hebben gestaan en dat de vondst mogelijk tot de categorie der aardewerkdepôts behoort.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst)

Ermelo en Garderen

In het najaar van 1977 kreeg het bestuur van de gemeente Putten enige voorwerpen ten geschenke, waaronder de scherven van een tweetal laat-neolithische bekers. Na restauratie door resp. IPP en ROB bleken deze scherven afkomstig van een standvoetbeker type 1d (afb. 4) en een Veluwe klokbeaker type 21 e-f (afb. 5). Daar gegevens met betrekking tot de vindplaats ontbraken is contact gezocht met de schenker die daarop bereid bleek enige informatie te verschaffen. Voor wat betreft de klokbeaker is deze uiterst summier. Het gaat om een aankoop, weliswaar direct van de vinder, maar als vindplaats kan slechts Garderen, zonder meer, worden genoemd. Van de standvoetbeker is meer bekend, onge-

twijfeld omdat de schenker rechtstreeks bij de vondst betrokken is geweest. Als vindplaats wordt een vrij nauwkeurig aangeduide grafheuvel op de zuidelijke rand van de Groevenbeekse Heide bij Ermelo opgegeven. Interessant is de vermelding dat deze grafheuvel nog een tweede standvoetbeker opleverde. Deze beker is waarschijnlijk nog in dezelfde collectie als waaruit de schenking is gedaan.

Afb. 4. Standvoetbeker type 1d, gevonden bij Ermelo.

Afb. 5. Veluwse klokbeker type 2 I-e-f.

Over het tijdvak waarin deze vondsten zijn gedaan, bereikte ons geen informatie. Wij vermoeden evenwel dat dit in de dertiger jaren viel.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

I.P.P., Amsterdam (W. H. de Vries-Metz).

Nijmegen, Ulpia Noviomagus

In de afgelopen jaren is een tot voor kort grotendeels onbebouwd gedeelte van het terrein van „het grafveld onder Hees”, aan de rand van de Romeinse stad Ulpia Noviomagus, met huizen bedekt. Na de sloop van het voormalige veilinggebouw aan de Marialaan is op het stuk grond tussen de Koekoekstraat, de Sperwerstraat, de huishoudschool Rosa de Lima en de Marialaan een nieuwe wijk verzezen.

Van een opgraving op dit grote terrein was uitermate weinig te verwachten, aangezien het aannemelijk was dat vrijwel het gehele gebied, vooral in de jaren tussen 1905 en 1911, door gravers naar oudheden is omgespit (Brunsting 1937, 6 v.: KL en omgeving). Twee proefsleuven die in maart 1976 konden worden gegraven, leverden zo weinig resultaat op dat moest worden afgezien van een grootscheeps onderzoek. In het najaar van 1976 is in de noordoostelijke hoek van het terrein, die wordt begrensd door de Sperwerstraat en de genoemde huishoudschool, met behulp van een graafmachine een vlak gemaakt van 40 × 20 m. Voorts konden tijdens het ontgraven van een aantal bouwputten archeologische waarnemingen worden gedaan. Met het veldwerk waren belast P. J. Willems en — in

een later stadium — R. M. van Dierendonck en P. H. H. van der Pasch.

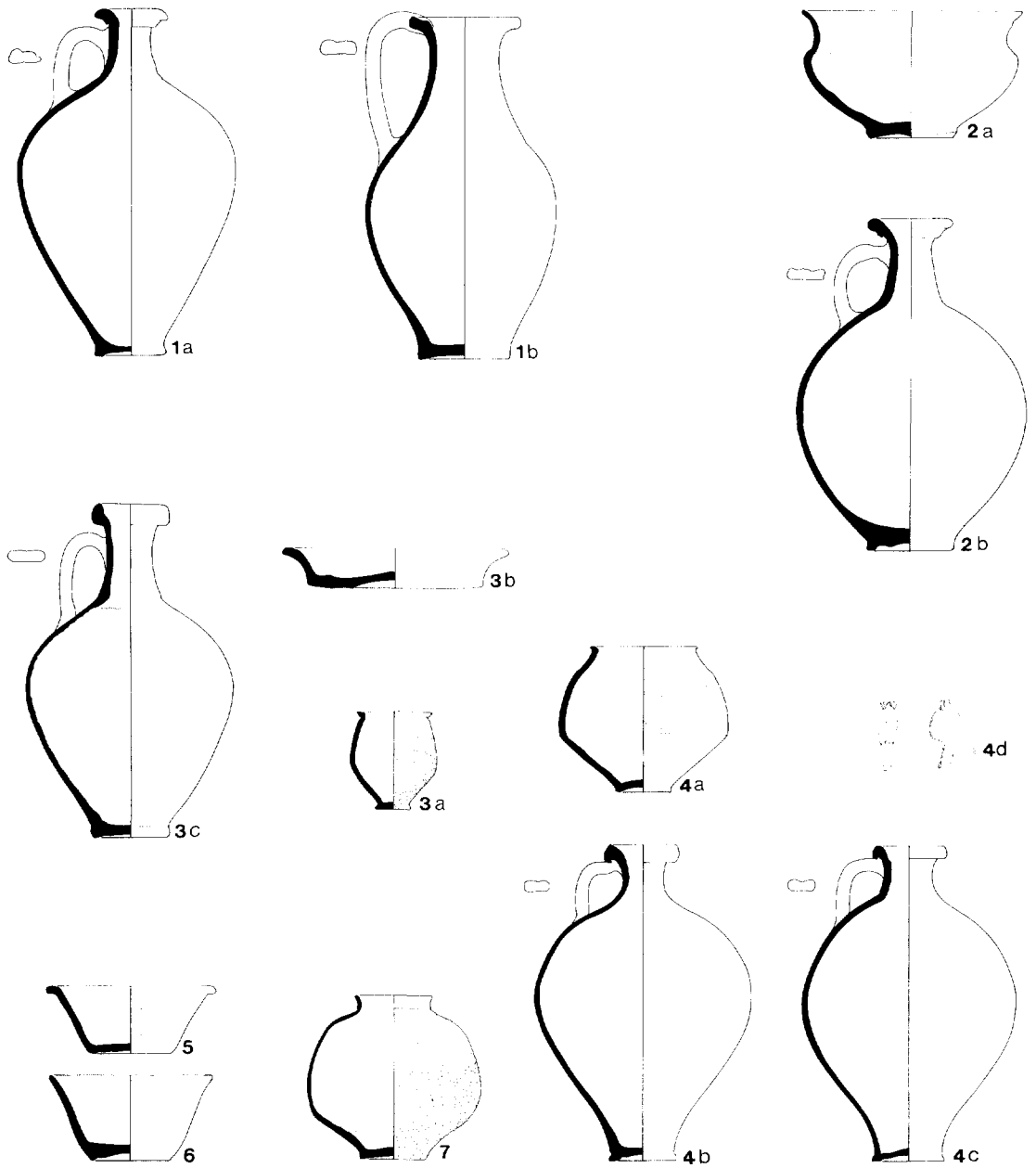
De schatgravers uit het begin van deze eeuw hebben hun werk grondig verricht. In totaal zijn in 1976 nog slechts vier ongeschonden graven aangetroffen. Bijna alle 150 kuilen waaruit vondsten verzameld konden worden, bleken in recente tijd doorgraven te zijn. Toch kon er nog een aantal gegevens worden verkregen. In het thans onderzochte gedeelte van het grafveld lijkt ongeveer één graf per 13 m² gelegen te hebben (hierbij is geen rekening gehouden met geheel vergraven kuilen die zelfs geen crematie of spijkers hebben opgeleverd). Dit stemt tamelijk goed overeen met de door Brunsting berekende dichtheid van ongeveer één graf per 10 m² (Brunsting 1937, 17).

Er zijn verschillende grafvormen geconstateerd. De ongestoorde graven bevatten gecremeerde beenderen met onverbrande bijgaven (Brunsting 1937, 24, 4); in andere gevallen mag men veronderstellen dat de crematie in de grafkuil is geborgen tezamen met stukjes houtskool en verbrande fragmenten van de bijgiften (Brunsting 1937, 24, 3). Een enkele maal zijn resten van een brandstapel aangetroffen. Deze bestonden uit enkele opgestapelde balken met een rechtopstaande plank langs een van de zijanten; tussen het verbrande hout zijn geen scherven of stukjes crematie gevonden.

Het belangrijkste resultaat van de opgraving is wellicht dat het thans mogelijk is dit gedeelte van het grafveld te dateren. Het ziet er naar uit dat hier vooral in de eerste helft van de 2de eeuw is begraven tot uiterlijk omstreeks 175. Materiaal uit vroeger tijd, met name uit de periode van de Flavische keizers (69–96) is slechts in geringe mate aangetroffen. De weinige scherven die uit het einde van de 2de of misschien nog uit de 3de eeuw kunnen dateren, zijn vrijwel alle afkomstig uit andere gedeelten van het bouwterrein.

Ongeveer een derde van de 60 gevonden scherven van terra sigillata stamt uit Zuid-Gallië (typen: Dragendorff 18, 27, 30 en 35; stempels: OFCELSI op Drag. 18, L.SENIS op Drag. 27 en VIT[A]IISF op Drag. 18). Het merendeel van de Oostgallische sigillata wordt gevormd door boden Drag. (18/)31 (28 fragmenten). De overige typen (Drag. 27, 32, 33, 36, 37, 40(?), 44, 46 en Déchelette 72) zijn elk slechts met één of twee fragmenten vertegenwoordigd, met uitzondering van het kommetje Drag. 33 (vier fragmenten). De late typen Drag. 32 en 40(?) zijn

Afb. 7. Nijmegen, Ulpia Noviomagus, 1976. Voorwerpen uit de graven 1-4 en enkele stukken gevernist aardewerk uit andere grafkuilen (5-7). (Schaal 1:4. Tek. E. J. Ponten).

buiten het opgravingssterrein gevonden, evenals twee stempels, FORTVNATVS (Drag. 31) en MI[CCOFEC] (retrograde, Drag. 32), die beide in de tweede helft van de 2de eeuw of in latere tijd gedateerd kunnen worden. De jongste va-

riant van het bord Drag. 31, Ludowici Sa, is niet aangetroffen.

Het geverniste aardewerk (64 randfragmenten) bestaat voor bijna de helft uit scherven van bekens met karniesrand Stuart 2, die vooral in

de eerste helft van de 2de eeuw in gebruik zijn geweest. Het baksel is wit en voorzien van een donkere deklaag. Bijna alle fragmenten zijn met zand bestrooid. De wat oudere bekera Stuart 1 zijn zeldzaam (twee randfragmenten) evenals die van het type Oelmann 32, dat tegen het einde van de 2de eeuw in de mode is gekomen. De twee voorbeelden van dit laatste type zijn beide buiten het opgravingsterrein gevonden. De hierop aangebrachte versiering en gearceerde banden is verder slechts op één andere wandscherf aangetroffen. Jongere geverniste bekera (Oelmann 33) ontbreken. Een paar bakjes die meestal betrekkelijk zeldzaam zijn (Stuart 11 en 12), zijn met respectievelijk drie (afb. 7, 5-6) en zes randen relatief goed vertegenwoordigd. Van de tien randfragmenten van het bord Stuart 10 is er slechts één op het opgravingsterrein te voorschijn gekomen. Tot de vondsten behoort verder een firma-lampje met het stempel *ATTIVS.F* op de bodem.

De gladwandige witte kruiken behoren voornamelijk tot de typen Stuart 109 A en 110 (A en B). De enige Flavische kruik is vervaardigd van rood aardewerk en voorzien van een witte engobe. Drie van de vier kruiken met ringvormige lip Stuart 111 zijn afkomstig uit een bouwput.

De samenstelling van de ruwwandige ceramiek wijkt af van wat we uit nederzettingen gewend zijn. Bijna de helft bestaat uit borden Stuart 215/216 en 218. Late typen met hartvormig profiel en kommen Stuart 211 zijn tijdens de opgraving niet gevonden, maar wel bij de aanleg van een blok huizen langs de zuidelijke rand van het bouwterrein.

Nijmeegs-Holdeurns aardewerk is zeldzaam, evenals wrijfschalen. Amforen, ontbreken geheel.

Van de acht gevonden munten konden dankzij de medewerking van J. P. A. van der Vin (Koninklijk Penningkabinet, 's-Gravenhage) de volgende exemplaren worden gedetermineerd: een as van Augustus met het altaar van Lyon (10 v.-14 na Chr.), een as van Nero (RIC 329, 67-68), een as van Nerva (RIC 53, uit 96), een sestertius van Traianus (BMC 815, 104-111) en twee assen van Hadrianus (RIC 678, 125-128).

De inhoud van de weinige ongestoorde graven bestaat uit (afb. 7, 1-4):

1. (Ulp.1976.10): a. een gladwandige witte kruik Stuart 110 B; b. een ruwwandige kan, ongeveer als Oelmann 96 en Brunsting 17 b maar van een iets slankere vorm; c. crematie en spijkers. Datering: mogelijk omstreeks het midden van de 2de eeuw.

2. (Ulp.1976.44): a. een terra-nigra-achtige kom Brunsting 10 b; b. een gladwandige witte kruik Stuart 110 A; c. crematie en spijkers. Dit graf kan iets ouder zijn dan het vorige.

3. (Ulp.1976.45): a. een gevernist bekertje met karniesrand en zandbestrooiing Stuart 2; b. een t.n.-bord met naar buiten gebogen rand als Holwerda 1941, nr. 1038 en De Laet e.a. 1972, 43, fig. 13, 4 B; c. een gladwandige, enigszins oranjekleurige kruik Stuart 111 met een opvallend lange hals; d. enkele stukjes brons en vele fragmenten van het ijzeren beslag van een kist; e. wat crematie en spijkers met houtresten. Datering: omstreeks het derde kwart van de 2de eeuw.

4. (Ulp.1976.140): a. een geverniste beker Oelmann 32 met arcering; b-c. twee gladwandige witte kruiken Stuart 111; d. een bronzen draadfibula met breed uitgehamerde beugel; e. crematie en spijkers. Dit graf is te voorschijn gekomen bij de aanleg van een bouwput aan de zuidkant van de nieuwe wijk. Het kan dateren uit de tweede helft van de 2de eeuw of wellicht uit iets latere tijd. De verbrande beenderen waren bijgezet in een holte in de wand van de eigenlijke, min of meer rechthoekige grafkuil.

Literatuur

H. Brunsting, *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen*, Amsterdam 1937; J. H. Holwerda, *De Belgische waarden in Nijmegen*, 's-Gravenhage 1941; S. J. De Laet, A. Van Doorselaer, P. Spitaels en H. Thoen, *La nécropole gallo-romaine de Blicquy (Hainaut - Belgique)*, Brugge 1972; Fr. Oelmann, *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Frankfurt a.M. 1914; P. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden 1963 (herdruk 1977).

Instituut O.G.A., Nijmegen

(J. E. Bogaers en J. K. Haalebos)

Nijmegen 1975

Het verslag bestrijkt de periode maart tot december 1975. Ook dit seizoen was archeologisch onderzoek slechts mogelijk dankzij de zeer gewaardeerde medewerking van de Gemeente Nijmegen. Ook de directie en de medewerkers van het Estelconcern moeten bedankt worden voor de medewerking aan het onderzoek. Voor een groot deel bestonden de activiteiten in het aanvullen en afronden van onderzoekingen, die in vorige jaren reeds begonnen waren. Bedoeld zijn de opgravingen ten oosten van het Trajanusplein, op het terrein van het te bouwen Estelkantoor, en langs de Ubbergseveldweg op de Kopse Hof. De heer K. Greving had de dagelijkse leiding van het onderzoek in handen.

Ten Oosten van het Trajanusplein kon het terrein tussen Reinaldstraat en Graad van Roggenstraat (1) verder afgerond worden. Zoals te verwachten, was dit deel vrij sterk gestoord, zodat er ook nu weer geen sporen van gebouwen aangetroffen werden. Wel gelukte het de noordzijde van de kleine Augusteïsche versterking verder te vervolgen. Van de wal was niets bewaard gebleven. Een onregelmatigheid in de grachtaanleg kan duiden op de plaats van een doorgang in het front van een mogelijke poort. Op dit punt vertoonde de gracht een kleine slinger, maar geen onderbreking. Pas *c.* 10 cm boven de bodem kon geconstateerd worden, dat er oorspronkelijk wel een dam uitgespaard zal zijn gebleven. Pas nadat de gracht aan weerszijden van de dam enigszins opgevuld was (*c.* 10 cm) is de dam weggegraven. Dit zou dus op het in onbruik geraken van deze noordoostelijke doorgang kunnen wijzen. Het tijdsverschil tussen beide gebeurtenissen kan gering geweest zijn. Een kuil blijkt de schacht van een minstens 4,5 m diepe (water?-)put te zijn geweest. Het materiaal kan uit Tiberisch vroeg-Claudische tijd dateren.

Een klein sleufje in de achtertuin van het perceel Graad van Roggenstraat nr. 28 (2) leverde met heel veel geluk een doorsnede over de zuidelijke gracht van de versterking op. De versterking moet dus *c.* 145 × 105 m gemeten hebben. De lengte-as is west-oost georiënteerd.

De Hugo de Grootstraat werd in het kader van de herbestrating over de volle lengte (*c.* 300 m) onderzocht (3). Het zuidelijke deel tussen Berg en Dalseweg en Jan van Goyenstraat bleek nagenoeg maagdelijk te zijn. Juist bij de kruising met de Jan van Goyenstraat verandert dit. Hier liepen van noordoost naar zuidwest een drietal (palissade-)greppels. De oriëntering hiervan was afwijkend van alle tot nu toe bekende sporen met uitzondering van het oudste grachtje, dat in 1974 op het terrein van Estel gevonden was. Direct ten noorden van deze greppels verschenen de eerste graven, maar de onderlinge oriëntering was niet gelijk. Toch is de veronderstelling gewettigd, dat hier de grens van een deel van de 1ste eeuwse grafvelden is gevonden. Een tiental duidelijk herkenbare graven uit de 1ste eeuw zijn geconstateerd. Over het algemeen blijkt het te gaan om rechthoekige kuilen van 0,70–1,00 × 1,20–1,50 m met vrij schone vulling. Af en toe komen crematieresten voor. Slechts in één geval is waargenomen, dat in een grafkuil een houten kistje geplaatst was, waarvan de hoeken met ijzer beslagen waren; de kuilen lijken veel op

grafkuilen, maar de inhoud gaf geen bevestiging van deze indruk. Ongeveer halverwege de Jan van Goyenstraat en de Barbarossastraat kwamen de eerste laat-Romeinse graven te voorschijn. Naar het noorden werden deze steeds talrijker. In totaal zijn 17 goed herkenbare 4de-eeuwse graven gevonden. Het merendeel der kuilen is langwerpig rechthoekig. Soms zijn de verkleuringen van een houten kist te zien geweest. Slechts in enkele graven werden in zeer vergane toestand skeletdelen aangetroffen. Enkele graven waren voorzien van een klein nisje, waarin de bijgaven geplaatst waren. De bijgaven bestaan voornamelijk uit aardewerk, zelden uit glas of metaalvondsten. Zeer gebruikelijk was het geverniste bekertje Pirling 1966 Type 59–62, al dan niet voorzien van een spreuk. Het aardewerk en een munt van Magnentius (determinatie Koninklijk Penning Kabinet, Den Haag) dateren het grafveld in de eerste helft en rond het midden van de 4de eeuw na Chr.

De uitlopers van beide grafvelden blijken over elkaar heen te schuiven. Beide liggen echter ten zuiden van een weggetje van *c.* 6 m breedte, dat van oost naar west parallel loopt aan het gelijksoortige weggetje, dat in 1973–1974 bij Estel gevonden is. Het weggetje houdt verband met een dik cultuurpakket met vondsten uit de eerste tot midden van de 2de eeuw, dat zich ten noorden van dit weggetje tot aan de Barbarossastraat uitstrekt en zonder twijfel de zuidelijke voortzetting is van het cultuurniveau, dat aan de noordzijde van de Barbarossastraat is gevonden. Het moet behoren tot de bewoning, die op het terrein van Estel gevonden is. Kennelijk was het weggetje nog in de 4de eeuw van invloed op de situering van het grafveld.

Aan de noordzijde van de bouwput van Estel, onder het wandelpad langs de helling en oostelijk van het reeds eerder gevonden grafkeldertje werden de resten van een steenbouw en een houtbouw aangetroffen (4). De steenbouw bestaat uit een drietal rechthoekige vertrekken, die deel kunnen uitmaken van een der grote gebouwen op het terrein van Estel. De houtbouw, die een lengte heeft van *c.* 50 m en een breedte van *c.* 5.5 m, bestaat uit drie parallel lopende greppels. De aanleg doet denken aan een soort porticus. Deze indruk wordt versterkt door de monumentale ligging langs de helling.

Op de Kopse Hof langs de Ubbergseveldweg (5) werd een gedeelte opgegraven, dat aansloot op het in 1973 onderzochte gebied. Ook nu weer werden talloze palen en kuilen waargenomen

zonder dat daarbij een herkenbare plattegrond was te onderscheiden. Duidelijk is, dat een aantal grote kuilen met een vulling van verbrande huttenleem uit de (Midden?-)IJzertijd moeten dateren. Vondsten en kuilen maken dus een bewoning uit die tijd in de directe omgeving zeer aannemelijk. Daarnaast werd veel materiaal uit de 1ste helft van de 1ste eeuw na Chr. gevonden. Verder werden ook nu weer enkele weinig opvallende crematiegrafjes gevonden, waarvan twee een of meer ijzeren speerpunten bevatten. Kennelijk is incidenteel in dit gebied begraven.

Verspreid onderzoek werd gedaan op een voormalig schoolterrein aan de Van Nispenstraat (6), op een terrein toebehorende aan de firma C & A tegenover het Valkhof (7) en in de Stikke Hezelstraat (8). Het voornaamste verschijnsel op het terrein aan de Van Nispenstraat was een lange oost-west verlopende greppel van niet nader te bepalen, maar wel hoge ouderdom. Op het terrein van C & A werden enkele afvalkuilen uit de eerste helft van de eerste eeuw gevonden. Zij moeten deel uitmaken van de vroegere eeuwse bewoning op het Kelfkensbos. In de Stikke Hezelstraat werd een tweetal neolithische(?) begravingen gevonden. De aanwijzingen voor Romeinse bewoning of begraving waren minimaal.

Nijmegen 1976

Het onderzoek is noodgedwongen nagenoeg het gehele jaar voortgezet. Slechts vorst, vakantie en de Vierdaagse vermochten het enige tijd te onderbreken. Opnieuw konden gracht en wal van de zuidzijde van de kleine Augusteïsch-Tiberische versterking op het Trajanusplein aangesneden worden. Dit gebeurde tijdens de opgraving voorafgaande aan de renovatie van de Claas Noorduynstraat (9). De waarneming van het jaar daarvoor in de achtertuin van het perceel Graad van Roggenstraat 28 (2) werd wat betreft het verloop van de gracht bevestigd. Bovendien konden bijzonder fraai twee zware standgreppels van de hout-aardewal geconstateerd worden. De breedte lijkt iets groter dan aan de westzijde van de versterking geweest te zijn: 4 in plaats van 3 m.

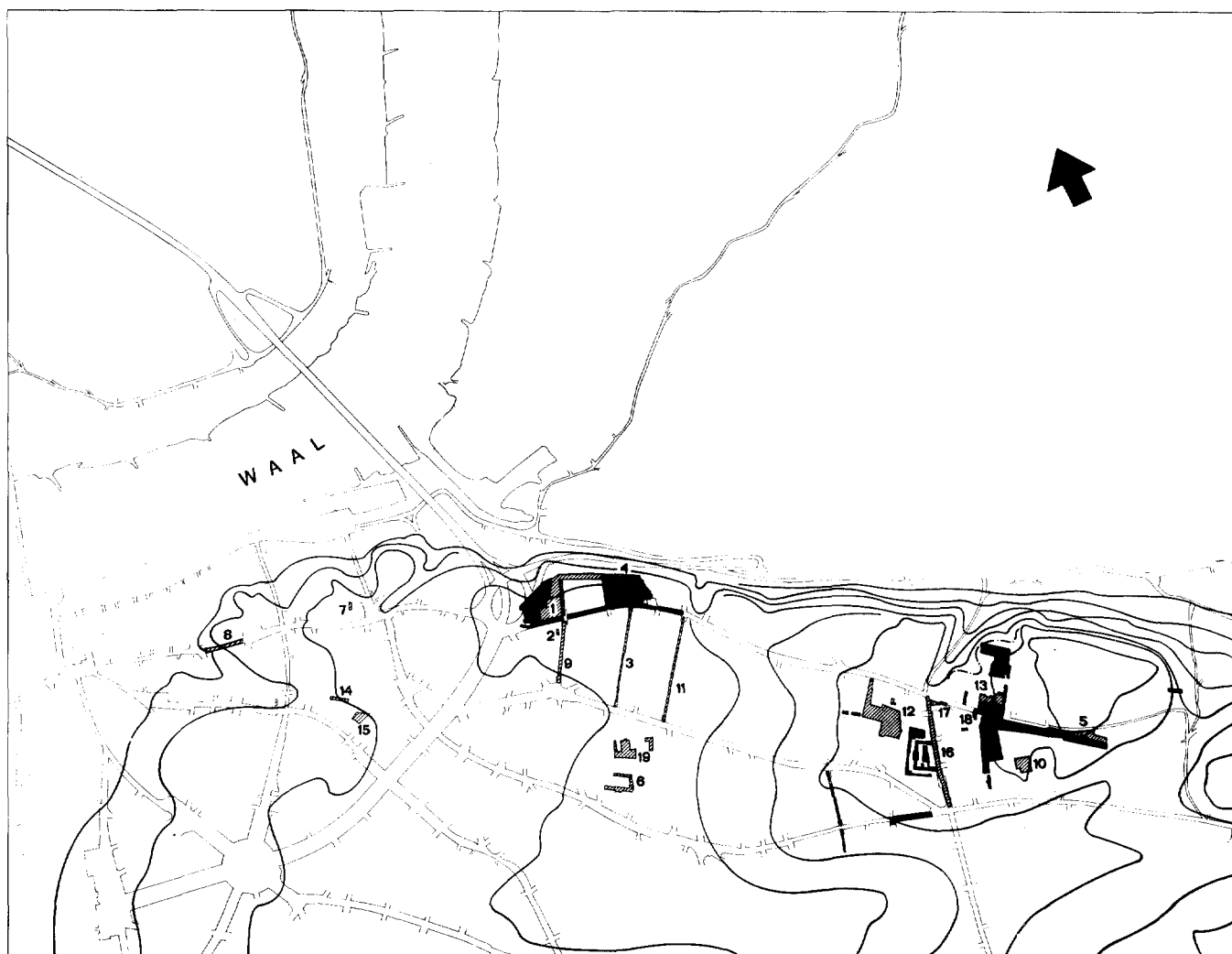
Uit de periode voor 70 na Chr. werden sporen gevonden aan de zuidzijde van de Kopse Hof. Het betreft een deel van de tuinen van de Rijksinrichting „De Hunerberg”, waar een stormbaan aangelegd zou worden (10). Het terrein ligt direct naast de vroegere zandafgraving „Het Zwaantje”, waar in de 30-er jaren van deze eeuw

veel vroeg materiaal gevonden is. Er werd een groot aantal afvalkuilen gevonden, die echter niet al te veel vondsten opleverden. Duidelijke plattegronden waren niet aanwezig. Wel was er een vrij brede greppel met enkele palen te zien. Op een afstand van 3 m en parallel aan deze greppel liep een rij zeer zware palen. De vondsten lijken omstreeks het midden van de 1ste eeuw gedateerd te kunnen worden.

Van bijzonder belang was het onderzoek in de Museum Kamstraat (11), waarbij een deel van het grafveld uit de tijd voor 70 aangesneden werd. Voor het eerst is het mogelijk geweest een groot aantal graven *in situ* te onderzoeken en het karakter en de dichtheid van de begravingen te bepalen. Over een lengte van 110 m en een breedte van 7 m werden ruim 180 graven blootgelegd. Dit houdt in, dat per 5 m² ongeveer één graf voorkomt. Er zijn twee soorten begravingen te onderscheiden: graven met vrij schone vulling en onverbrande gave stukken aardewerk en brandkuiltjes met verbrand en gebroken aardewerk. De eerste soort komt ongeveer 1,5 keer zo veel voor als de tweede. In de regel werden er geen bijzondere grafstructuren waargenomen. In het zuidelijke deel van de straat werden enkele standgreppels met palen en een V-vormig greppeltje of grachtje gezien. Ten zuiden daarvan kwamen geen graven meer voor. Alles wijst er op, dat hiermee een grens van het grafveld gevonden is. De meeste graven moeten gedateerd worden in de tijd van Claudius en Nero.

Ten noorden van de Batavierenweg, langs de helling, en ten westen van de reeds eerder gevonden grafkelder (4) werd een zware rechthoekige funderingsplaat (10,25 × 9 m) gevonden, waarin o.a. misbaksels van dakpannen verwerkt zijn. Zij kan uit Flavische tijd dateren, of anders uit het begin van de 2de eeuw. Zij moet gelijktijdig zijn met de stenen gebouwen, die om en op het terrein van Estel gevonden zijn. De ligging en de overeenkomst met het reeds eerder genoemde grafkeldertje doet vermoeden, dat zij het basement van een grafmonument geweest is. Een nader bewijs is echter niet te leveren.

Vooruitlopend op de uitbreiding van het scholencomplex Canisius-Mater Dei werd het onderzoek in de tuin van Mater Dei begonnen (12). Het sluit aan op een gedeelte van de Romeinse legerplaats, dat reeds in de 60-er jaren door H. Brunsting en R. Woudstra gedeeltelijk was opgegraven. Hierin liggen o.a. de principia en een aangrenzend groot gebouw langs de via principalis. De oude opgravingsputten werden opnieuw

Afb. 8. Ligging van de opgravingsputten (zwart: 1972-1974; gearceerd: 1975-1977). Schaal 1 : 20 000. Tekening A. M. Nijs.

opgezocht om zo een goede aansluiting met de nieuwe sporen te verzekeren. Op enkele plaatsen werden nog resten van de fundering van de zware muren van de principia gevonden.

Zoals reeds te verwachten was bleek het gedeelte van de legerplaats, dat direct ten zuiden van de principia ligt, onbebouwd geweest te zijn. Verder naar het oosten werd echter een enkelvoudige barak in steen (l. min. 25 m; br. 8 m) gevonden met een standaardindeling in eenheden van $7,5 \times 8$ m. Onder deze barak in steen werd een gelijksoortige in hout gevonden. Verder werden twee kleine houten gebouwtjes aangetroffen,

die de oudste goed herkenbare houtbouw ter plaatse vertegenwoordigen ($9 - 12 \times 7$ m). Ten oosten van de legerplaats en aansluitend op het onderzoek aan de westzijde van de Kopse Hof bij de Chr. L. School „De Klokkenberg” uit het jaar 1972-1973 (13), werd een stuk van de Romeinse weg blootgelegd, die vanuit de legerplaats naar het oosten leidt. Duidelijk was te zien, dat de weg twee perioden had. De oudste was 12 m breed en werd begrensd door twee greppels; de jongere was 15 m breed en had een redelijk goed herkenbaar grindpakket als plaveisel. Uit de noordelijke bermsloot kwam

materiaal uit de tijd van het 10de legioen. Sporen van een weg uit Augusteïsche tijd zijn niet gevonden. Langs de noordzijde zijn enkele graven uit het midden van de 1ste eeuw na Chr. gevonden.

Voorafgaande aan de restauratie van het Arsenaal werd met medewerking van het Gemeente-archief een onderzoek ingesteld naar de 4de eeuwse graven die hier verwacht konden worden (11). Inderdaad werd een 14-tal skeletbegraafingen gevonden, ondanks talrijke verstoring uit subrecente tijd. De meeste graven bevatten een houten kist. Soms stonden de bijgaven in een nisje, dat in de wand van de grafkuil was gegraven. Het type begraafing komt overeen met dat uit de Hugo de Grootstraat (3), waar in 1975 dergelijke graven gevonden zijn. Ook de datering moet ongeveer gelijk zijn: de eerste helft van de 4de eeuw na Chr.

Even ten zuiden van het Arsenaal, aan de 2de Walstraat (15), kon met medewerking van Shell Onroerend Goed BV een waarneming in een bouwput gedaan worden. Behalve de aanwezigheid van een 4de eeuws graf was vooral een 10 m brede en 2,5 m diepe depressie merkwaardig. Het lijkt niet een gracht geweest te zijn; eerder is het een soort holle weg of een erosiegeultje geweest. De vulling maakt een „oude” indruk, maar daterend vondstenmateriaal is niet gevonden.

Nijmegen 1977

De onderzoeksactiviteiten concentreerden zich vooral op het gedeelte van de Romeinse legerplaats, dat ligt in de tuin van de Scholengemeenschap Canisius-Mater Dei (12). Met medewerking van het Bestuur van deze Scholengemeenschap kon het onderzoek, dat daar in 1976 begonnen was voortgezet worden. Wij zijn het Bestuur daar zeer erkentelijk voor.

In 1976 was reeds ten zuidoosten van de principia het steenfundament van een enkelvoudige barak gevonden. Parallel aan deze lag oostelijker het steenfundament van een gelijksoortige barak; breedte en indeling zijn geheel dezelfde. Ditmaal kon echter de lengte bepaald worden: 54 m. Ook nu weer had deze barak een houten voorganger. De indeling wijkt af van die der infanteriebarakken. Ten oosten hiervan werden de steenfundamenten van 6 infanteriebarakken opgegraven. Ten dele waren deze reeds door H. Brunsting en R. Woudstra in 1962 (*NKNOB*, 15 (1962), 40, 67, 78-80, 101, 155-6 en 187-8) opgegraven. Op grond van de verkregen kennis

kon toentertijd de aanleg van deze barakken ver- gaand gereconstrueerd worden. Nu bleek, dat dit terecht gebeurd is. Afgezien van enkele details kunnen de barakken, die op de tot nu toe gepubliceerde overzichtstekeningen nog wit gekleurd zijn met zekerheid zwart gemaakt worden. Ook nu bleken de stenen barakken houten voorgangers gehad te hebben. De hout- en steenbouw verschuiven zodanig ten opzichte van elkaar, dat in de houtbouwperiode meer barakken op dezelfde oppervlakte stonden. Onder deze houtbouwbarakken liggen verspreid over het gehele terrein kleine rechthoekige houten gebouwtjes. Twee daarvan werden reeds in 1976 gevonden. Een derde, die iets kleiner is dan de andere, kwam dit jaar aan het licht (4 × 8,5 m). Enkele stukken van rechthoekige greppels kunnen resten van dergelijke plattegronden geweest zijn. Deze gebouwen behoren tot de Augusteïsche of de vroege-Flavische legerplaatsen.

In het kader van de vernieuwing van riolering en bestrating van de Broerweg is deze straat geheel opgegraven (16). De Broerweg loopt vrijwel parallel aan de oostzijde van het gebied, waarin de Romeinse legerplaatsen liggen. Zoals op grond van oudere waarnemingen verwacht mocht worden, zijn hier enkele nieuwe grachten aangetroffen. Twee grachten, die over grote lengte bijna geheel over elkaar lopen, slingeren zich op onregelmatige wijze door het noordelijke uiteinde van de Broerweg. Het verloop zou aan een soort „clavicula” kunnen doen denken. Mogelijk is aan de binnenzijde over een afstand van *c.* 30 m een deel van een houten walaanleg (br. 5-5,5 m) aangetroffen. De oudste van de twee grachten heeft een afgeronde V-vorm (br. ruim 2 m; d. min. 1,40 m) de vulling varieert van geel via lichtgrijs tot bruin. De jongere gracht heeft een wat duidelijkere V-vorm (br. *c.* 3 m; d. min. 1,80 m), de kleur van de vulling is donkerbruin. In de gracht is vrij veel tufsteen gevonden. Terra sigillatavondsten dateren deze gracht in de Flavische tijd. Naar het zuiden toe sluiten deze grachten aan op een gracht met mogelijk twee perioden, die in 1974 achter de huizen van de Esdoornstraat-zuid gezien is. Naar het noorden toe zijn zij later in 1977 bij onderzoek van het plantsoen aan het Wilgplein (17) opnieuw, doch iets verder uit elkaar lopend teruggevonden. Een oude opgravingsleuf, vermoedelijk van Holwerda, is eveneens waargenomen (J. H. Holwerda, *De Batavenburcht en de vesting der Legio X te Nijmegen, OML* 2 (1921), Afb. 11 bij nr. 22). Verder zuidelijk in de Broer-

weg en ook in het plantsoen aan het Wilgplein is een derde, geheel rechtlijnig verlopende gracht gevonden, die oostelijk van de twee eerst genoemde grachten ligt. De gracht heeft een V-vorm (br. min. 1,50; d. 0,60 m), de vulling is egaal donkerbruin. Deze gracht oversnijdt op het Wilgplein de jongste van de twee andere grachten. Voorlopig blijft het onzeker of deze grachten verbonden kunnen worden met de grachten bij de hoek Huygensweg-Berg en Dalseweg per. 2 en 3 (J. E. Bogaers/J. K. Haalebos e.a., *Opgravingen in de Romeinse legioensvestingen te Nijmegen*, I, *OML* 57 (1976), 149-96).

Aan de oostzijde van het Wilgplein (18) is de voortzetting van de noordzijde van het grote gebouw, dat in 1974 blootgelegd werd, teruggevonden. De tegenhanger van een verspringing in de muren, die in 1973 gevonden was en toen reeds als mogelijke markering van een ingang opgevat is, kwam juist in de straat aan het licht. Indien dit inderdaad de ingang is geweest moet de totale breedte van het front bijna 100 m geweest zijn. De totale oppervlakte van het gebouw heeft dan $100 \times 154 \text{ m} = 15\,400 \text{ m}^2$ bedragen.

Ten westen van het gebied, waarin de legerplaatsen liggen is op het terrein van de voormalige Bakkerij Rodink en de voormalige Keuringsdienst van Waren aan resp. de Ruijsdaelstraat en de Van Nispenstraat een onderzoek verricht (19). Geheel aan de oostzijde, vlak achter de achterzijde van de westelijke huizenrij langs de Heydenrijkstraat, is een asymmetrisch V-vormige gracht gevonden. De steilere zijde van de gracht ligt aan de oostkant. De vulling verschilt plaatselijk sterk. In een eerste doorsnede was de vulling vrij donker met plaatselijk lenzen van schoon zand. In een profiel *c.* 10 m zuidelijker was de gracht van boven tot onder geheel met geel zand gevuld. De gracht staat min of meer haaks op de oost-west verlopende gracht, die in 1976 in de Museum Kamstraat (11) is gevonden. Ten zuiden van het Wijkgebouw werd een aanleg van rechthoekige grote vierkante kuilen gevonden (*c.* $18 \times 20 \text{ m}$). Duidelijke paalkuilen zijn niet waargenomen. De functie van de plattegrond is onduidelijk. In het noordwesten van het terrein zijn over een lengte van 50 m twee van oost naar west aan elkaar parallel lopende greppels gevonden (tussenafstand 5,5 m). Aan de oostzijde van het terrein zijn zij niet meer gezien. Misschien moet eerder aan een vleugel van een groot gebouw dan aan een weggetje gedacht worden, ook al zijn er geen palen in de greppels aangetroffen.

Zowel in de Broerweg en het Wilgplein als op het terrein van de bakkerij Rodink/Keuringsdienst voor Waren kon gegraven worden dankzij de welwillende medewerking van het Gemeentebestuur van de stad Nijmegen en in het bijzonder van de Dienst Publieke Werken en Volkshuisvesting. Wij zijn allen, die betrokken waren bij het onderzoek erkentelijk voor hun hulp en hun begrip. Het onderzoek stond onder de dagelijkse leiding van de heer K. Greving.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Muiden

In het *Archeologisch Nieuws*, *Bull. KNOB*, 70 (1977), 181-186, gaven wij een verslag over de uitkomsten van een oudheidkundig bodemonderzoek onder- en naast de tufstenen toren der N.H. kerk te Muiden. Wij gaven in ons betoog de mening te kennen dat deze toren, met de daaraan verbonden tufstenen kerk, vóór het jaar 1170 tot stand kwam.

Intmiddels heeft op het Laboratorium voor Algemene Natuurkunde der R.U. te Groningen een C-14 onderzoek plaatsgevonden ter bepaling van de ouderdom der elzen paaltjes, ter versteviging van de slappe kleibodem onder de beide westelijke tufstenen steunberen van de toren de grond in gedreven. In een brief d.d. 2 augustus 1978 deelde dr. W. G. Mook ons mede dat als resultaat van het monster uit Muiden, GrN-1574, $820 \pm 25 \text{ BP}$ was verkregen. Geijkt levert dit een historische datering op van AD 1100-1190.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

ZUID-HOLLAND

Woerden

In de loop van 1977 kon het in de voorafgaande jaren op het terrein van de politiekazerne aan de Kruittorenweg verrichte onderzoek (*Bull. KNOB*, 74 (1975), 223-224; 75 (1976), 316-317) worden aangevuld met een drietal kleine opgravingen. Dankzij de welwillende medewerking van de directeur van Gemeentewerken, ing. F. J. van Onna, en verscheidene van diens medewerkers was het mogelijk tijdens de aanleg van een riool in de Kruittorenweg twee werkputten te maken, en wel aan de voet van de molen „De Windhond” (werkput IV) en op een parkeerplaats bij de Meulmansweg, ongeveer 100 m verder naar het westen (werkput V). Tevens bood de bouw van een restaurant aan de Kazernestraat door de heer J. van Breukelen gelegenheid tot het maken van een vlak van *c.* $5 \times 9 \text{ m}$ (werk-

put VI), dat ongeveer 50 m dicht bij het centrum van de huidige stad was gelegen.

De eerste twee werkputten hebben duidelijk gemaakt dat langs de gehele Kruittorenweg Romeinse oeverversterkingen zijn te verwachten. Deze hebben zich langs een rivier (de Linschoten?) uitgestrekt die ter plaatse van de tegenwoordige Gedempte Binnengracht heeft gelopen. Wellicht is er bij de aanleg van deze gracht, op het einde van de 14de eeuw, gebruik gemaakt van de bedding van de voormalige rivier. In werkput IV zijn drie parallelle, dubbele rijen van palen aangetroffen, die evenwijdig lopen met de schoeiingen onder de kazerne. De in werkput V gevonden oeverversterking is daarentegen iets anders georiënteerd, alsof de kade hier in de richting van de Meulmansweg gaat afbuigen. Het op deze plaats ontbreken van vondsten uit de tijd voor 70 is opvallend. Het lijkt erop dat we hier te doen hebben met een ophogingspakket dat later is aangebracht dan dat onder de kazerne. In verband daarmee is het van belang dat in werkput V aan de onderkant van dat pakket talrijke scherven van bolle amforen Stuart 138 zijn gevonden. Een van de oren draagt het stempel Q.COCL, wellicht Q(uinti) Co(rnelii) Cl(ementis), die volgens M. H. Callender, *Roman Amphorae* (London 1965), nr. 426 (vgl. nr. 1439), waarschijnlijk in het midden van de 2de eeuw werkzaam is geweest in Spanje. Een laag van stukken leesteen op de scheiding tussen het ophogingspakket en de bovengrond doet vermoeden dat in de omgeving in de middeleeuwen een belangrijk gebouw heeft gestaan, misschien een van de oudste twee kastelen van Woerden.

Het belangrijkste resultaat dat in de kleine werkput VI werd behaald, is wel de constatering dat de op de binnenplaats van de kazerne waargenomen geul (*Bull. KNOB*, 75 (1976), 316–317) tot hier toe in een rechte lijn dwars onder de hoofdingang van het politiebureau doorloopt, zodat de lengte nu minstens 50 m bedraagt. Ten aanzien van deze greppel zou men kunnen denken aan de buitenste gracht van het in Woerden gezochte castellum. De betrekkelijk flauw V-vormige doorsnede en de geringe diepte (0,80 m) doen echter twijfelen aan de juistheid van een dergelijke interpretatie. De vulling bleek te bestaan uit zeer vette, blauwe klei met enkele scherven uit het midden van de 1ste eeuw, wat houtspaanders en enige liggende stukken hout, die gedeeltelijk waren aangepunt. Direct ten westen van deze geul zijn opnieuw palen van oeverversterkingen aangetroffen.

Van de in 1977 geborgen vondsten zijn vooral twee stempels van de Cohors XV Voluntariorum vermeldenswaard (COH.XV [nieuw type] en [C]OHXV). Deze zijn niet zoals gewoonlijk aangebracht op dakpannen maar op een bijzonder soort bakstenen, die voor het bakken door middel van ingekaste groeven in driehoeken zijn ingedeeld. Deze *lateres* konden naar behoefte in hun geheel worden gebruikt of tot driehoekige stukken worden behakt. Het eerste exemplaar is afkomstig uit de sleuf voor het riool in de Kruittorenweg. Het is 4,9–5,4 cm dik en heeft de vorm van een driehoek met zijden van 28,8, c. 20,5 en c. 20,5 cm lengte. Aan de smalle kanten is duidelijk te zien dat dit stuk is afgebroken van een grotere steen waarvan een der zijden 28,8 cm of bijna een Romeinse voet lang is geweest. Het tweede stuk, dat in werkput IV is gevonden, heeft een rechthoekige, langwerpige vorm en is oorspronkelijk c. 30 × 12,9 × 4,5–6,3 cm groot geweest. Hierop zijn een grote driehoek (met zijden van c. 30, 18,5 en c. 18,5 cm) en twee kleinere driehoeken (met zijden van 18,5, 14 en 12,9 cm) ingekrast. Deze steen heeft verder een wigvormige doorsnede en is als zodanig bruikbaar geweest voor het metselen van een boog.

De overige stempels op bakstenen (dakpannen) hebben betrekking op de Exercitus Germanicus Inferior, de Legio I Minervia en de Legio XXX. Op de bodem van een terra-nigra-bord Ritterling 99 is een graffito aangebracht, dat de namen van een centurio en een soldaat vermeldt: > (*centuria*) ALB(*i* of *ini* of iets dergelijks) SILVANV[*s*].

Het gevonden aardewerk sluit grotendeels aan bij dat van de vorige campagnes. Een opmerkelijk verschil wordt echter gevormd door de aanwezigheid van een aantal typen uit het einde van de 2de of uit de 3de eeuw, die tot dusver in dit gedeelte van Woerden nog niet of nauwelijks waren aangetroffen, zoals de terra-sigillata-vormen Dragendorff 32, 40 en 45, versierde t.s.-kommen Drag. 37 uit Rheinzabern, geverniste bekers Oelmann 32 (ook in rood aardewerk), ruwwandige kookpotten met hartvormig profiel en borden Oelmann 112 a. Een aanzienlijk gedeelte hiervan is afkomstig uit de bovengrond van werkput V, waar scherven uit de Romeinse tijd vrijwel direct onder het moderne asfalt te voorschijn kwamen. Hier zijn ook enkele fragmenten van ruwwandige, oranje Frankische potten aan het licht gekomen.

Op Zuidgallische terra sigillata bevinden zich de volgende stempels (+: voor-Flavisch; ×: voor-Flavisch of Flavisch; *: Flavisch): C.V̄AL.ĀLBĀN (Drag. 29)*, OFBA[SSI| (bord)×, BIOFĒCIT (Drag. 27)*, CĀL[- --(bord), OFC[- -- (Drag. 27)*, FELIXSEV (Drag. 24/25)+, ---|FRONŦI (bord)×, Q.IVL.HABI (bord)*, O[FI|VCVN (Drag. 29)*, OFMĀSC (Drag. 24/25)+, OFMATE (Drag. 18)*, [MEDIL|LVS (Drag. 29)×, ---|MI (Drag. 27)*, NĒQVRES (Drag. 27)×, ---NI|GR (Drag. 24/25)+, OF.PASSIEN (Drag. 29)×, OFPRIMI (Drag. 27)×, OFPRM (Drag. 27)×, ROPVS.FEC (bord)×, OF.SARRV̄TI (Drag. 27)*, [OF|SEVERI (Drag. 18)×, [OF|SEVERI (bord)×, SILVINIF(*ig-lina*) (bord)×, [SVL|PICIV (bord)×, [V|ITALIS (Drag. 29)* en een stempel met op letters lijkende tekens (Drag. 27).

Op Midden- en Oostgallische terra sigillata: [ALB|INLM (bord), CATVLLVSF (Drag. 27), [MARTIAL|FE (Drag. 18/31), [MART|IALFE (Drag. 18/31), MĒDDICE (Drag. 18/31) en ---|VSF (Drag. 31).

Ook op stukken van amforen zijn stempels aangetroffen: het reeds vermelde stempel Q.COCL, een geheel vervaagd merk en L.C.F (vgl. Callender, a.w., nr. 823 a: uit Zuid-Spanje, c. 90-

130?). Op een buikscherf van een amfoor Stuart 138 is ingekrast: M V[- --, d.i. waarschijnlijk 5 of meer modii (de modius was een inhoudsmaat voor droge stoffen, ongeveer 8,7 l). Een firmalamp draagt het merk FORTIS met daaronder een krans.

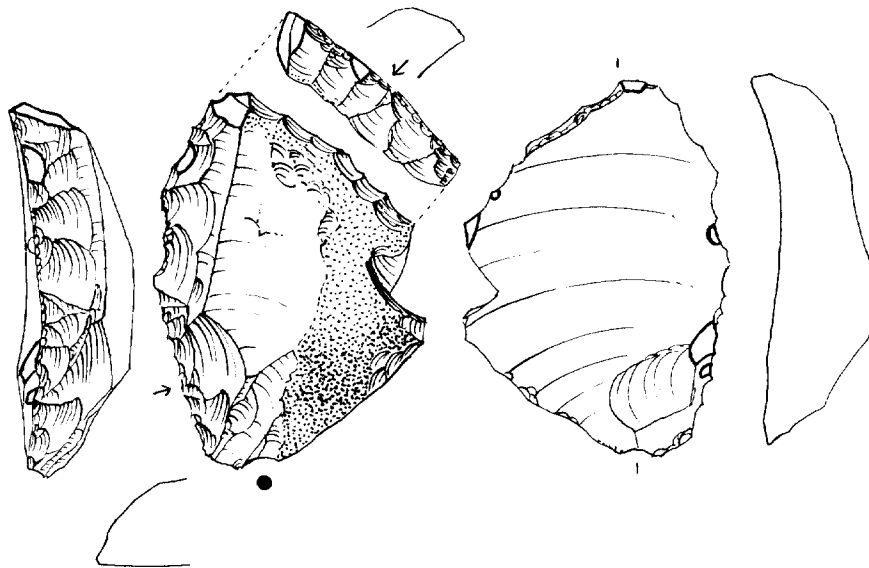
*Instituut O.G.A., Nijmegen
(J. E. Bogaers en J. K. Haalebos)*

NOORD-BRABANT

Empel (gem. Empel en Meerwijk)

Van een zuigkolk in de Koornwaard (ongeveer 1,5 km NNO van Empel, coördinaten ongeveer 45 W (1 : 50 000) 417, 5/151, 5) is een paar jaar geleden een beenen *retouchoir* bekend geworden, dat hoogstwaarschijnlijk uit het Middenpaleolithicum stamt (Stapert, 1977). Dat stuk werd in 1972 geborgen door de heer A. Verhagen ('s-Hertogenbosch). Deze verzamelaar heeft ter plaatse ook een aantal vuurstenen artefacten gevonden, waarvan enkele eveneens aan het Middenpaleolithicum kunnen worden toegeschreven.

Dezelfde onderlosser waaruit de *retouchoir* te voorschijn kwam, leverde ook het afgebeelde werktuig (afb. 9), dat volgens de typologie van Bordes (1961) als een *racloir convergent con-*

Afb. 9. Empel, *racloir convergent*. (Tek. H. R. Roelink, B.A.I.).

vexe beschouwd kan worden. Deze schaaaf is gemaakt op een afslag, die waarschijnlijk door harde percussie is verkregen, gezien de grote slagbult en het slaglitteken. De slagvlakrest is verwijderd door enkele dorsale retouches, zodat de slaghoek niet gemeten kan worden. Er zijn twee geretoucheerde zijden, die bij elkaar komen onder een hoek van ongeveer 90°. De linker zijde draagt vooral schubvormige, de rechter subparallele retouches. De linker zijde is enigszins getand geretoucheerd. De hoeken van de geretoucheerde zijden bedragen (in het midden gemeten) links *c.* 65°, rechts *c.* 73°. Verdere maten: $L_{\max}$ 5,0 cm, $B_{\max}$ 3,3 cm, $D_{\max}$ 1,4 cm; gewicht is 25,9 gram. Aan enkele recente beschadigingen (wit gelaten op de tekening, en wat zwaarder omlijnd) is te zien, dat de vuursteen homogeen, ondoorzichtig en redelijk fijnkorrelig is. Het werktuig is zwart/grijs van kleur, de oorspronkelijke kleur is echter iets lichter, verder zijn kleine lichtgekleurde vlekjes aanwezig. Een gedeelte van de cortex (dun, putterig, crémekleurig) is bewaard gebleven (gestippeld op de tekening). Het stuk is niet gerold, wel zijn de ribben en zijkanten enigszins afgerond (vermoedelijk als gevolg van oplossing). Het werktuig vertoont een vrij hoge glans (waarschijnlijk windlak), die dorsaal wat sterker is dan ventraal. Verder zijn met een stereomicroscop de volgende verschijnselen zichtbaar: kleine putjes, krassen en drukkegeltjes. Ook „kryoturbatie-retouche” is aanwezig (voor deze verschijnselen, zie Stapert, 1976). Het is alleen al op grond van deze oppervlakteveranderingen duidelijk, dat het hier een oud- of middenpaleolithisch artefakt betreft. *Racloirs convergents* komen vooral voor binnen het Moustérien.

Behalve de schaaaf (in 1972 gevonden) vond Verhagen in 1977 nog 2 afslagen langs de zuidrand van de zuigkolk. Deze afslagen zijn eveneens van donkergrijze vuursteen (met lichtere

vlekjes) vervaardigd. De grootste van de twee ($L_{\max}$ 4,5 cm, $B_{\max}$ 3,5 cm, $D_{\max}$ 1,3 cm; gewicht 17,2 gram) heeft een gladde (niet geprepareerde) slagvlakrest, de slaghoek bedraagt *c.* 130°. De afslag is door harde percussie verkregen. Behalve kryoturbatie-retouche zijn weer zichtbaar: glans (minder hoog dan bij de schaaaf, geen kleine putjes), krassen (vooral bij de slagbult, zoals meestal het geval is), weinig drukkegeltjes. Het stuk is licht gerold. De tweede afslag ($L_{\max}$ 4,4 cm, $B_{\max}$ 2,5 cm, $D_{\max}$ 1,0 cm; gewicht 8,9 gram) draagt geen slagvlakrest meer. Behalve kryoturbatie-retouche zijn weer veel krasjes aanwezig, weinig (duidelijke) drukkegeltjes, glans, kleine putjes en afgeronde ribben. Deze afslag is niet of nauwelijks gerold.

In totaal kennen we nu dus van deze vindplaats 1 schaaaf, 2 afslagen en een benen *retouchoir* uit het Middenpaleolithicum, die vermoedelijk bij elkaar horen.

Behalve de boven beschreven stukken vond de heer Verhagen ook niet-gepatineerde vuurstenen (o.a. een afslag) zonder glans en krasjes, die uit een jongere periode moeten dateren. Ook de heer A. Knöps (Vught) verzamelde ter plaatse een aantal afslagen, die eveneens in een jongere (niet nader te bepalen) periode geplaatst moeten worden, gezien het ontbreken van oppervlakteveranderingen vergelijkbaar met die op de schaaaf.

Ondertussen wordt er ter plaatse door een werkgroep verder gezocht.

Literatuur

Bordes, F., *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*, Bordeaux 1961.

Stapert, D., „Some natural surface modifications on flint in the Netherlands”, *Palaeohistoria*, 18 (1976), 7-41.

Stapert, D., „Een palaeolithische benen *retouchoir* van Empel (N.Br.)”, *Museologia* (1977), 38-53.

B.A.I., Groningen (D. Stapert).

REGISTER BULLETIN KNOB 1978

- Abraham*, 46
 Absiel, François van, 166
 Adiks, Jan, 127, 130
 Aduard, Cisterciënzermonnik, 207
 Ahmels, Carl, 62, 63, 64, 66
 Aken, Ary van, 136
 Akker, J. C. van den, 210
 Alberdingk-Thijm, J. A., 206
 Albigenzen, 95
 Albout, Gerrit, 214
 Alkmaar, Langestraat 114: 164, 165-167, 168
 Allan, F., 213, 214
 Allebee, Nicolaas, 130
 Allegre, Anne, 231
 Allegre, Mathiu, 231
Amasa, 69, 70, 71, 73, 76
 Amersfoort, H., 62
 Amersfoort, ontwerp Hotel Muller, 29
     Varkensmarkt, 29
 Amsterdam, Amstelkerk, 123
     „De Algemeene” a/h Damrak, 20, 46
     Amstelstraat 43-45: 32
     St.-Antoniebreestraat, 116, 125, 172-176
     R.C. Armencomptoir, 122, 123
     Begijnsteeg, 209
     Begijnhof a/h Spui, 208, 209-210, 219, 220,
         223, 224
     Begijnhofkerk, 222
     Belastingkantoor i/d Franselaan, 32
     Beurs, 18, 32, 33, 39, 46, 48
     „t Binnenhuis” i/d Raadhuisstraat, 19, 21, 22,
         27, 52
     Burgerweeshuis, 123, 127, 128, 133, 137, 143,
         149, 150, 210
     vml. Clarissenklooster, 123
     Comestibleszaak F. G. Lebbing, hoek Prinsen-
         gracht/Nwe Spiegelstraat, 31
     Damrak 90: 19
     Damrak 98: 32
     Dijkstraat, 117
     Doelen, 142
     ontwerp Drop- en Jujubesfabriek, 26, 27
     Economisch Historische Bibliotheek, 125
     Elandsgracht, 122
     Engelse Presbyteriaanse Gemeente, 222
     Gasthuishof, 141, 142
     Gedempte Begijnslot, 208, 209, 210
     Geldersekade, 117, 125, 127
     Gemeenlandshuis van Zeeburg en Diemerdijk,
         150
     Gemeentearchief, 121-128, 130, 135, 137, 141,
         143, 146, 162, 163, 208, 210, 219, 222
     R.K. Gesticht van Liefdadigheid, 145
     Grimburgwal, 208
     Grote Leidsedwardsstraat, 166
     Handboogstraat 9: 31, 32
     Heiligeweg, orgelhandel C. Kettner, 19, 31, 32
         nrs 21-25
     Heiligeweg 35: 126
     Herengracht, 21, 123, 125
     Herengracht 348: 167
     Herengracht 350: 167
     Herengracht 400: 123, 124
     Herengracht 433: 154, 155-158, 161
     Herengracht 435: 123, 150
     Herengracht 451: 124
     Herengracht 456: 158
     Herengracht 477: 159
     Herengracht 495: 164, 159
     Herengracht 539: 156-158, 161, 169
     Hist. Top. Atlas, 129-136, 142, 143
     Hofje a/d Prinsengracht, 145
     Houtzaagmolenaarsgilde, 125, 126
     Huis De Pinto, 172-176
     R.K. Jongensweeshuis, 122, 135
     Kalverstraat, 123, 309
     Keizersgracht, 125, 150
     Kerkstraat no. 53, 32
     Kerkstraat 58-60: 32
     Kerkstraat 257: 32
     Kloveniersburgwal, 142-144
     Koninginneweg 16: 18
     Koningsplein, 123
     Korenbeurs a/h Rokin, 135
     Kweekschool voor de Zeevaart a/d Prins Hen-
         drikkade, 143, 144
     Laanstraat, 32
     Leidsegracht, 121, 155
     Levensverzekering Mij „Holland”, 19
     St.-Lucasgilde, 151
     St.-Luciënklooster, 210
     Luthers Diaconiehuis a/d Nieuwe Keizers-
         gracht 120: 137, 150
     Maagdenhuis, 122, 143, 145
     H.H. Martelaren van Gorkum-kerk, 47, 48
     molen de Arend, 130
     molen de Bonte Kraai, 130
     molen de Bouwlust, 127, 130, 131
     molen de Groote Dommekragt, 130
     molen de Hooiberg, 130
     molen de Juffer, 130
     molen de Kempiaan, 125, 129, 130, 131
     molen de Kiviet, 130

REGISTER

Amsterdam

molen de Klopper, 130
 molen de Nachtegaal, 130
 molen de Noordstar, 130
 molen de Ouderkerk, 125, 127, 129, 130, 131
 molen de Oyevaar, 130
 molen de Panaal, 130
 molen de Ruiters, 130
 molen de Sparreboom, 130
 molen de Valk, 130
 molen de Zeskant, 130
 Montelbaanstoren, 117
 „Nederlanden van 1845” a/h Muntplein, 20
 Nieuwe Kerk, 125, 127, 151
 Nieuwedijk, 209
 Nieuwezijds Voorburgwal 7, 9 en 9a: 31
     334: 31
 Oosterkerk, 172
 Oude Kerk, 145
 Oude Mannen- en Vrouwengasthuis, 133, 150
 Oude Schans, 117
 Oude Waal, 117
 Oudezijds Achterburgwal 73 of 75: 231
 Oudezijds Huiszittenhuis, 150
 Oude- en Nieuwezijdsvoorburgwal, 208, 209,
     223, 224
 Palais Royal a/d Paleisstraat, 29, 30, 33, 52
 Pesthuis, 142
 St.-Pietersgasthuis, 142, 150
 Plantage-Lepellaan, 32
 N.V. Plateelbakkerij „Delft”, 36
 Portugees Israelitische Synagoge, 175
     poort 47, 48
 Prins Hendrikkade 116: 32
 Prinsengracht ,136, 151
     482: 31
 bijkantoor RVS, 21
 Reguliersgracht, 125
 Rijksmuseum, 171
 Rijksprentenkabinet, 73, 74
 Rozeboomsteeg, 210
 Runstraat, 136
 Schouwburg, 127, 128, 131-137, 146-149,
     150
 Singel, 209
 Spui, 208
 Stadhuis (Paleis op de Dam), 170-172, 175
 Stadstekenacademie, 128
 Steedegracht, 143
 Timmermansgilde, 128
 Universiteitsbibliotheek, 67-69, 71-73, 75-87,
     136
 „Utrecht” a/h Damrak 26-27: 25, 27, 28-
     30: 18, 19, 24-27, 30, 32, 35, 36, 38, 44,
     46, 51

Villa Parkwijk i/d Van Eeghenstraat, 22, 23,
     25, 33, 35, 39, 51
 Vijzelstraat, 122
 Waalse kerk, 166, 167, 169, 231
 Waterlooplein, 116
 Weesperplein, 116-117
 Weesperplein/Weesperstraat, 116
 Weesperstraat, fabriek en woonhuis, 33
 Weesperstraat/Nieuwe Keizersgracht, 116, 117
 Westeinde 7: 32
 Westerkerk, 143, 150
 3de Weteringdwarsstraat 28: 18
 Weteringschans 83: 31
 Willemsparkweg 114: 32
 Willige Rasphuis a/d Prins Hendrikkade, 142,
     143
 Winkelgalerij tussen Heren- en Keizersgracht,
     21
     z.g. Witte Huis, 21
 Zaagmolenpad, 127, 129, 130
 Zuiderkerk, 116, 127
 Anderen (gem. Anloo), vuitstbijl, 198, 199
Andreas, apostel, 90, 98
 Andriessen, ... 151
 Anjum, kerk, 53, 108
 Annema, W., Over huizen en stinzen in friese
     steden, 225
 Anthoniszoon, Cornelis, 73, 74
 Antwerpen, 64, 66, 67
     Begijnhof, 210
     Kathedraal, 92
 Antwerpse bijbels, 71-74, 78, 80, 81, 83, 84, 85
 Apeldoorn, Het Loo, 11
 Apostelen, 89-99
 Appel den Ouden, J., 151
 Apping, 101
 Appingedam, 101-103
     Damsterdiep, 102
     Dijkstraat, 101
     het Kattendiep, 101
     St.-Nicolaaskerk, 101
     Nieuwe Heekt, 101
     O.L.-Vrouwenkapel, 101
     Stadhuis, 102
     Solwerderstraat, 101
     Wijkstraat, 101
 Appingen, 101
 Apt, 101, 103
 Ardinois, Jan, 122
 Arend, molen de, zie: Amsterdam, molen ...
 Arkel, G. van, 18
 Arnhem, Levensverzekering Maatschappij, 19
     Munthuis, 108
Assyriërs, door engel verslagen, 67, 69, 71, 73

REGISTER

- Astaroth, tempel van*, 70
 „Aula Dei” Cisterciënzer nonnenklooster (tussen Scharnegoutum en Deersum), 200
 Avereest, 54-56
 Avesnes, Aleidis, 207, 223, 224
- Baal, tempel van*, 70
Babel, toren van, 69, 70, 73, 74
Bacchus, 86
 Baertmans, Ysbrand, 152
 Barbou van Roosteren, Etienne, 100
 Bartholomeus, apostel, 98
 Bateri, mr., 231
Bathseba, 63, 70, 72
 Bazel, K. P. C. de, 22
 Beaumont, Eduard de, 32
 Beets, Claas, 130
 Beilen, kerk, 113
 Beitel, Pieter, 135, 146, 149
 Bel, 69, 70, 71
 Bennebroek, buitenplaats, 159
 Bensberg, kasteel, 11
 Berckenbosch, Hendrik van, 214
 Berckenrode, Balthasar Florisz. van, 208
 Berewout, Jan Frederik, 133
 Berkenrode, buitenplaats, 159
 Berg, Herma M. van den, Een apostelserie uit 1575 in de Jacobijnekerk te Leeuwarden, 89-99
 Bergen op Zoom, Begijnhof, 208, 210-212, 223, 224
   Bolwerk, 211
   Verlorencostpoort, 211
 Bergschenhoek, neolithische nederzettingsresten, 201-202
 Berlage, H. P., 18, 20, 21, 22, 23, 25, 27-29, 31, 33, 35, 39, 43, 45, 46, 48, 51, 52
Bethlehem, 69
 Biestkensbijbels, 79
 't Binnenhuis, 18, 32, 46, 48, 52
 Blicquy (Hainaut), grafveld, 249
 Blokzijl, vml. vesting, 115
 Böhm, G., 11
 Bok, Daniel de, 127
 Bok, Dirk de, 125
 Bolsward, 109
 Bombaars, Elias, 152
 Bombaars, Jan, 152
 Bommel, Elias P. van, 32
 Bonda, H., 18, 21
 Bondix, houtleverancier, 143
 de Bonte Kraai, molen, zie: Amsterdam, molen...
 Boor, Jan, 135, 146, 149
 Bor, P., 11
 Born, kasteel, 100
- Bosboom, Symon, 121
 Bosch, Jac. van den, 21
 Both, Andries of Jan, 151
 Bottema, Tjeerd, 19
 de Bouwlust, molen, zie: Amsterdam, molen...
 Bouwman, Elias, 172
 Braakman, H., 143
 Brabant, Machteld van (Gravin van Holland), 207
Brandend braambos, 46
 Brandi, Cesare, 8
 Braun, G., 201
 Breda, Begijnhof (Catharinastraat), 206, 208, 210, 211, 218, 219, 222, 223, 224
   oude Begijnhof (tussen Kasteelplein en het Valkenberg), 206
   Buitenhof, 210, 212
 Breda, Kerk van St. Catharinadal, 210, 222
   Catharinastraat 85: 212
   Gemeentearchief, 211, 212
   Groothuis, 210, 212
   Huis De Lelie, 210, 212
   het Valkenberg, 212
   Valkenbergse poort, 210, 212
   St.-Wendelinuskapel, 211, 212
 Bremer, C., 18
 Brienen, Jan van, 145
 Brinkerling, G., 128
 Britsum, kerk, 53, 108
 Broek in Waterland, N.H. Kerk, 62-63
 Broquet, J., 231
 Brussel, bijkantoor van de „Utrecht”, 36, 44
   Notre-Dame du Sablon, 7
 Buckhorst, heer van, 242
 Buckhorst, kasteel de, 200
- Calkoen, thesaurier ordinaris, 142
 Calse, Jost, 151
 Cambridge, 11
 Campen, Jacob van, 171, 172
 Capelle, Mattheus, 152
 Cardoes, architect, 139
 Carlier, Achille, 5
 Castele, Cornelis van de, 152
 Catere, Clause de, 210
 Catharina, Hl., 108
Charitas, 86
 Chicago, Women's Temple, 30
Christus, 69, 71, 92
   aanbedding door de 3 koningen, 75, 77, 81
   aanbedding door de herders, 76, 77, 80, 85
   besnijdenis, 69, 70, 76, 77, 79, 80
   doop, 77, 82, 83
   geboorte, 69, 70, 76, 80

REGISTER

- genezing van een bezetene*, 77, 83, 84
in het graf, 70
intocht in Jerusalem, 69, 70, 72, 74
korenwonder, 76, 77, 81
opstanding, 69, 70, 79
roeping van Andreas, Simon, Petrus, Jacobus en Johannes, 77
in de tempel temidden van de schriftgeleerden, 69, 70, 72, 74, 77, 81, 82
uitdrijving van de kooplieden uit de tempel, 69, 70, 73, 74
verlosser, 70
verzoeking, 77, 82, 84
vlucht naar Egypte, 76, 77, 81
 Cirksema, Enno II, graaf van Oost-Friesland, 65
 Clabers, Heyn, 223
 Claudius, keizer, 251
 Claussen, C., 29
 Clemens V, paus, 208
 Clerc, Sebastian le, zie: Leclerc, Sebastian
 Coecke van Aelst, Pieter, 85
 Coeverde, steenhouwer van, 172
 Cohier van de Personele Quotisatie (1742), 121
 Collette, J. N. C., 29
 Cool, Aart, 136
 Coppens, J. A., 216
 Corver, Gerrit, 157, 158, 161
 Corver, Joan, 158
 Coster, Anna, 151
 Coulon, Anna, 167, 230, 231
 Coulon, Anthony, 166, 167, 169, 230, 231
 Coulon, Benne, 231
 Coulon, Caterine, 230, 231
 Coulon, Henry, 166, 167, 168, 169, 230, 231
 Coulon, Jan, 167
 Coulon, Jean, 153-169, 230-231
 Coulon, Jeanne, 166
 Coulon, Sampilvis Laurans, 231
 Coulon, Suzanne, 166, 167, 169, 231
 Couseband, Joseph, 213, 214
 Crabbe van Espelghem, Frans, 80
 Cronenburgh, Adriaen, 93, 94, 99
 Crouwel, J., 30
 Cuypers, Ed, 32
 Cuypers, Jos. Th., 6, 22
 Cuypers, P. J. H., 22, 39

 Dalens, kunstschilder, 151
Daniel, Ontdekking van de afgoderij van Bel, 69, 70, 71, 74
David, 46
en Bathseba, 63, 70, 72
brief aan Joab, 70, 71, 72, 74
overhandigt brief aan Urias, 69, 70, 72

verslaat Goliath, 69, 70, 72, 75
Koning, 63, 70, 87
laatste woorden, 67, 68, 70, 71, 74
 Daviler, A. C., 121, 122
 Decker, P., 136
 Deersum (Fr.), steenoven, 200
 Delft, Begijnhof, 207, 208, 223, 224
     Begijnestraat, 207
     Koornmarkt 71: 227, 228
     Oude Gracht, 224
 Demter, F. H., 146
 Denslagen, W. F., Begijnhoven in Noord-Nederlandse steden, 205-224
 Derkinderen, A., 20
 Deventer, St.-Lebuinuskerk, 112
 Deventer, Jacob van, 209, 211, 214, 225
Dialectica, 87
Diana, godin, 158
 Diest, Jan van, 208
 Dieu, Carel de, 164, 166
 Dieu, Ludivicus de, 166
 Diez, slot Oranienstein, 166, 167, 168, 169
 Dijk, Jan van, 128
 Dijk Jansz, Jan van, 130
 Dijkhuizen, vml. borg, 102
 Dijkhuizen, Hendrik, 151
 Donckers, ... 214
 Donselaar, architect, 139
 Dordrecht, munthuis, 108
 Dorper, E. M., 126, 127
 Dorville, Jean, 155
 Dresselhuys, G., 128
 Dreyer, Maurits, 143
 Drouwen (gem. Borger) vuistbijl, 197-199
 Duplovis, ... 166
 Durham, 11
 Duyvené, P. E., 136
 Dvořák, Max, 5, 6

 Ede, J., 128
 Ee (gem. Oost-Dongeradeel), kerk, 106
 Eekhoff, W., 93, 96, 98, 110
Elizabeth, 80
 Emden, 64
     Grote Kerk, 62, 65
 Emmen, kerk, 109
 Empel (gem. Empel en Meerdijk), Koornwaard, 256-257
 Engelbert, Barend, 127
 Engelbert, Catharina, 127
 Engelbert, Dirk, 125, 127
 Engelbert, Gerrit, 125, 127
 Enkhuizen, munthuis, 108
     stadhuis, 172, 173, 174, 175

REGISTER

- Enschedé, A. J., 214
 Enschedé & Zn, firma Joh., 18
 Ermelo, klokbekers, 246
Eva, schepping van, 69, 70, 72, 77

 Feyko van Hallum, 104
Fidias, 85
 Fivelgo, kloosterkerk, 102
 Floris V, graaf, 207
 Floris II, Cornelis, 64, 65, 66, 67, 88
 Fokke, S., 132, 134
Fons vitae, 76
 Fontennes, J., 231
Fortitudo, 87
Franciscus, Hl., 46
 Franeker, Augustijnenklooster, 102
   Botniahuis a/d Brede Plaats, 225
   St.-Maartenskerk, 225
   stins, 225
 Frantzen, Dirck Jan, 122, 125, 126
 Frederica Sophia Wilhelmina, Prinses van Pruis-
   sen, zie: Wilhelmina, ...
 Frederik I, koning van Denemarken, 65
 Frederik van Hallum, 104
   Vita, 104, 105
 Frederik Hendrik, prins, 167
 Füller, H., 64

 Galilea, meer van, 82
 Gallé, Jan, 152
 Garderen, klokbekers, 246
 Gaykema, Jacob, 141
 Geest, Hl., 82
 Geelvinck, commissaris, 123
 Gelre, Otto I van, 242
 Gendt, A. D. N., 21
 Gerbants, Benedictus, 66
 Gerin van Cabriere Daijgier, Caterine, 231
 Gerner, kasteel, 200
 Geselle, Pieter Jan, 136
 Giekerk, 53
God de Vader, 92
 Godesberg, ruïne, 11
 Goes, Hugo van der, 76
Goliath, 69, 70
   onthoofd, 72, 74, 75
 Goltzius, Hendrik, 80
 Goris 't Hoen, 123
 Gouda, Stedelijk Museum De Moriaen, 80
 Goudsmit, Hugo, 213, 222
 's-Gravenhage, Alg. Rijksarchief, 161, 163
   Amsterdamsche Herenlogement a/h Plein,
   161-164
   Huis ten Bosch, 167
   Koninklijk Penningkabinet, 249, 250
   z.g. Lloydgebouw a/d Anna Paulownastraat, 21
   Lutherse Kerk, 150
   „De Nederlanden” a/d Raamweg, 21
   de „Nederlanden van 1845” a/h Kerkplein, 20
   NEZAM a/d Bezuidenhoutseweg/Oranje-
   singel, 21
   Rijksbureau Kunsthistorische Documentatie,
   151
 's-Gravenzande, begijnhof a/d Vreeburghlaan,
   207, 223, 224
   molen (van Aleidis van Avesnes), 207
 Grimstonbowls (O.-Eng.), 203
 Groen, Andries van der, 132, 133, 134, 135, 146,
   147, 150-151
 Groenlo, kerk, 93
 Groningen, Begijnhof, 207
   Brugstraat 24: 11
   munthuis, 108
   Universiteitsbibliotheek, coll. Reitsma, 96
   de „Utrecht” a/h Zuiderdiep, 48
   Vrouw Menoldaconvent, 207
   Vrouw Sywenconvent, 207
 Groot, W. C. de, 35
 Groot-Katlijk, buurtschap, 110
 de Groote Dommekragt, molen, zie: Amsterdam,
   molen ...
 Gronthuys, Arnout, 123
 Gronthuys, Jacoba, 122, 123, 124, 127
 Gronthuys, Wilhelmina, 127
 Guillot, regent, 123, 133

 Haan, David de, 141
 Haarlem, St.-Achtenconvent, 213
   St.-Agnietenconvent, 213
   Bakenessergracht, 213, 214
   St.-Barbaraconvent, 213
   St.-Bavokerk, 92
   St.-Beggakapel, 213, 214
   vml. Begijnhofskerk, 222
   Begijnhof (tussen St.-Jansstraat en Bakenesser-
   gracht), 207, 208, 212
   Bakenesserhofje, 212, 223, 224
   Diaconiehuis a/d Nieuwe Gracht, 133, 135,
   137-141, 149, 151
   St.-Geertruidenconvent, 213
   Gemeente-archief, 137, 138, 139, 140, 141,
   214
   Goudsmidskamer, 213
   Hoge Huis, 213
   Jansstraat, 214
   Jansstraat 51: 213
   St.-Joseph en St.-Magdalenakapel, 213
   St.-Josephskerk, 214

REGISTER

- Kalversteeg, 213
 huis De Kloppenpoort, 213
 Koudenhorn-kazerne, 135, 137
 Lange Begijnestraat, 213, 214
 Lange Poort, 214
 St.-Lucien- of Oudeconvent, 213
 Ossenmarkt, 139
 vml. Petrus en Pauluskerk, 213
 huis Rodenburg, 213
 winkelpand van Kropholler en Staal, 28
 Hagarth, Hein, 66
 Hahn, Albert, 19
 Hallum (gem. Ferwerderadeel), 104-106
   N.H. Kerk, 104-106
   vml. St.-Maartenkerk, 104
   Witherenabdij „Mariengaarde”, 54
 Hallum, Frederik van, 54
 Hantum (gem. West-Dongeradeel), N.H. Kerk,
   106-109
   vml. St.-Nicolaaskerk, 106
 Harde Swart, Barend de, 127
 Harderwijk, de bierbrouwer, 130
 Harich (Fr.), kerkhof, 109
 Harmensz., P., 97
 Hart, Abraham van der, 128, 143, 144, 145, 151
 Hartsinck, I. P., 151
 Hartsinck, Jan Jacob, 133, 146
 Hartsinck, P. C., 151
 Hartwerd, Oldeklooster, 96
 Hattinga, A., 136
 Hedicke, Robert, 64, 65, 66
 Heem, Jan de, 151
 Heemskerck, Maarten van, 94
 Heemstede, buitenplaats Spaarenhout, 158-161,
   169
 Hees (bij Nijmegen), grafveld, 249
 Heijdeman, Dirk, 123, 128
 Heinrich Casimir II, 166
 Helmers, H. H., 144, 151
 Hem, Piet van der, 19, 29
 Hendericx, Claes, 102
 Hendricksz, Gilles, 123
 Hengelo (Gld.), kerk, 93
 Hennaarderadeel, 61
   Gemeentehuis, 63
 Henny, Carel, 21
 Henricus, heer van Breda, 206
 Herentals, Begijnhof, 210
Herodes, kindermoord, 77, 81, 82
 's-Hertogenbosch, Choorstraat, 214
   Dieze, 214
   Gemeente-archief, 172, 214
   Groot Begijnhof, 206, 214, 220
   Illustere Lieve-Vrouwebroederschap, 94
   St.-Janskerk, 95, 206, 214, 216
   St.-Nicolaaskerk, 214
   Parade, 206, 214
   Peperstraat, 214, 216, 220
   Stadhuis, 171, 172
   Triniteit, 214
   Weesstraat, 214
 Heystee, firma A. M. A. (Amsterdam), 38, 41
 Hijum, kerk, 53, 108
 Hilvarenbeek, landgoed „De Utrecht”, 27, 52
 Hilversum, winkel voor Kettner, 32
   firma Van Rossum & Zonen, 31
 Hinte, Ripperdazerk, 66
 Hinze, I., 128
 Hoei, fam. van, 100
 Hoek, parochiekerk, 89, 97
 Hoeker, W., 21, 22
 Hoenderloo, monument voor Christiaan de Wet,
   46
 Hoeneker, Coenraad, 137, 142, 149, 150, 154
 Hoet, G., 151
 Hoevenaar, Pieter, 125, 127
 Hof, Hendrik van der, 152
 Hogenberg, Fr., 211
 Holbein, Hans, 71
 Hondecoeter, ... 151
 Hooghe, Romeyn de, 175, 214
 de Hooiberg, molen, zie: Amsterdam, molen ...
 Hoorn, commissaris van, 123
 Houbraken, Arnold, 151
 Hout, Jan van, 223
 Houten, Arent van, 151, 152
 Houten, Jacobus van, 151, 152
 Hovenier, Pieter, zie: Hoevenaar, Pieter
 Hozee, Machteldt, 167
 Huissen, Loostraat, 245
 Huskus, W., 128
 Huskus Jr., Hendrik, 139, 141, 151
 Husly, Jacob Oten, 128

 IJhorst, 56
 IJsselham, kerk, 113
 Ingenegen, directeur van de „Utrecht”, 35
 Itterson, B. van, 128
 Itterson, J. van, 128

Jacobus de meerdere, apostel, 98
 Jacobus, Protoevangelie van, 76
 Jan I, hertog van Brabant, 206
 Janse, Gerrit, 128, 135, 145
 Janse, H., Vensters met openslaande ramen in de
   tweede helft van de 17de eeuw, 170-176
 Jansen, inspecteur van de L.V. Mij. Utrecht, 33,
   35

REGISTER

- Jeremia*, 46
Jesaia, profeet, 92, 98
 Jever, 64
   grafmonument van Edo Wiemken, 61-88
   Stadtkirche, 63, 65
 Jeverland, 61
Joab doodt Amasa, 69, 70, 71, 72, 73, 76
Joas, koning, 69, 70, 71, 72, 76
 Johannes, St., Evangelie, 77
Johannes de Doper, prediking, 75, 77, 81, 83, 85
 Joling, A., 18
Jonas in de walvis, 70
 Jong, P. de, 18
Jordaan, rivier, 82
Jozef, 80, 81
Judas Taddeus, apostel, 98
 de Juffer, molen, zie: Amsterdam, molen ...
Jupiter, 87
- Kalf, J., 5, 6
 Kalff, L. C., 29
 Kampen, Gemeente-archief, 242
   huisterp Erf 57: 242
   huisterp 65: 241, 242
   huisterpen in het Kamperveen, 242
   huisterpen in de polder Mastenbroek, 242
   huisterp Oude Wetering 39, 242
   St.-Nicolaas- of Bovenkerk, 243
 Kamperveen (gem. IJsselmuiden), 242-245
   Hogeweg, 243
   Leidijk, 243
   N.H. Kerk, 243
   toren, 243
Kanaän, terugkeer van de verspieters van, 77, 83, 87
 Karstkarel, P., en R. Terpstra, A. J. Kropholler en J. F. Staal (1902-1910) en het kantoorpand voor de „Utrecht” te Leeuwarden (1903), 18-52
Karyatiden, 85, 87
 Katharen, 95
 Katlijk (gem. Heerenveen), N.H. Kerk, 109-110
 Keer, Pieter, 125, 127
 Keer, Otto, 123, 127
 de Kempphaan ,molen, zie: Amsterdam, molen ...
 Kerkhoven, Geertruij, 167
 Keun, H., 137
 Keven, Dirk, 151
 de Kieviet, molen, zie: Amsterdam, molen ...
 Klein-Katlijk, buurtschap, 110
 Klerk, Michel de, 29
 Klijn, G., 146
 Klijnsma, S. F., 115
 Klippink, David, 146
- Klönne, B. H., 210
 de Klopper, molen, zie: Amsterdam, molen ...
 Konijnenburg, Willem van, 29
 Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, 141
 Kootwijkerzand, vroegmiddeleeuwse nederzetting, 57
 Kopenhagen, bijkantoor van de „Utrecht”, 36, 44
 Kramm, Christiaan, 89, 128, 150
 Kromhout, Barend, 141
 Kromhout, W., 18, 22
 Kropholler, A. J., 18-52
 Kueler, Jacob, 125
 Kuinre, vml. vesting, 115
 Kuipers, Roelof, 31
- Lam, Simon 't, 167
 Lane, Coppe van der, 208
 Lange, N. de, 125
 Laren, landhuisje van J. Mendes da Costa, 47
 Lasius, Otto, 64, 65
 Laurier, Jan de, 151
 Lauweriks, J. L. M., 22
 Langewisch, Hendrik, 122
 Lankhorst, strijdhamer, 56
 Lebeau, Chris, 29
 Leck, Bart van der, 29
 Leclerc, Sebastian, 136, 158
 Lecluyse, M., 221
 Leeuwarden, Archief Kerkvoogdij, 96
   vml. Bagijnekerk, 89
   Broederschap van de Hl. Rozenkrans, 96, 99
   Fries Museum, 93, 94, 99
   Gabbema-gasthuis, 35
   Galileërkerk, 89, 93, 94, 97, 99
   Gemeentearchief ,94
   Grote Kerk of Jacobijnekerk, 89-99
   Johan Willem Frisostraat (huizenrij), 35
   munthuis, 108
   Museum Het Prinsessehof, 36
   Oldehove-kerk, 97
   Schippersschool a/d Wybrand de Geeststraat, 35
   stadhouderlijk hof, 167
   Stichting Moderne Architectuur Friesland, 50
   Tweebaksmarkt 48: 18-52
   de „Utrecht”, 18-52
   St.-Vituskerk, 54
 Leeuwarderadeel, 53
 Leferink, A. C., 128
 Leiden, Acad. Hist. Museum, 215
   St.-Agnietenbegijnhof, 206, 208, 215, 216-217, 219, 223, 224
   St.-Agnietenkapel, 206, 222
   Gemeentearchief, 215, 217

REGISTER

- Gravensteen, 206
 de Hofkapel (Pieterskerk), 206
 Museum de Lakenhal, 224
 Rapenburg, 217
 Rapenburg 6: 172
 Universiteitsbibliotheek, 222, 223
 Leipzig, „Algemeene Maatschappij van Levens-
 verzekering en Lijfrente”, 20
 Leppedijk, 94
 Lerk, Coenraad, 35, 38, 51
 Lerodt, Jan Arnold van, 100
 Leupen, J., part. coll. 153, 154, 156, 159, 168
 Leuvense vulgaat, 72, 78
 Liafwijn, Vita, 109
 Lidlum, Witherenabdij „Mariendal”, 54, 106,
 108
 Lieftrinck, Hans, 224
 Liesveldt, Jacob van, 67
 Liesveldt-bijbel, 72, 73, 78, 79, 80, 81, 82, 83,
 84, 85, 86
 Lijnslager, regent, 133
 Lille, zie: Rijssel
 Lingelbach, J., 171
 Linschoten, N.H. Kerk, 54
 Lith, Dirck van der, 172
 Liudger, Vita, 109, 112
 Lobe, Willem Jan, 151
 Lochem, J. van, 128
 Londen, Holland House, 39
 Long, Isaac le, 67, 72, 73
 Loon, Folkert Nicolausz van, 230
 Lottman, E. B. M., Jan Smit, een grote 18de-
 eeuwse Amsterdamse timmerbaas, 121-152
 Lucas, St., Evangelie, 76, 77
 Lucas, Vincent, 66
 Lübke, W., 64
 Lukaswolde (Gr.), kerkhof, 109
Luna, 87
 Lutgers, P. J., 160
 Luther, Maarten, 71, 79, 83, 85
 Luyk, Martinus van, 152

 Maaskant, timmerbaas, 128
 Maastricht, de Nieuwenhof (a/d Zwingel Put),
 223
 Rijksarchief, 217
 Maatschappij tot Bevordering van de Bouwkunst,
 141
 Made, Maria van der, 207
 Maillet, Jean, 231
Manna, inzameling van het, 77, 83, 86
 Marcus, St., Evangelie, 77, 79, 80, 84, 92
 Margaretha van Vlaanderen, 115

Maria, Hl. Maagd, 70, 81, 91, 92, 95, 96, 97, 98,
 99
Madonna in stralenkrans op maansikkel, 91,
 97-98
Verkondiging, 69, 70, 74, 76, 78, 79, 80
Verloving, 76
Visitatie, 76, 80
 Mariengaarde, abdij (Friesland), 102, 106
 Maris, Jan van, 151
 Marot, Daniel, 153, 166, 167, 168, 169, 230
Mars, 86, 87
Matteüs, apostel, 98
 Mattheus, St., Evangelie, 76, 77, 81, 82, 83, 84, 85
 Medemblik, Droge Wijmers, 57-58
 Mechelen, Begijnhof, 210
 Meekeren, Jan van, 125
 Meischke, R., Enkele Amsterdamse ontwerpen
 van c. 1720; mogelijk van Jean Coulon, 153-
 169
 Nogmaals: Jean Coulon en zijn familie, 230-
 231
 Mendes da Costa, Joseph, 18, 20, 38, 46, 47, 48
 Menoldis, vrouw, 207
Mercurius, 87
 Merode, Bernard de, 98
 Meybaum, directeur stadswerken, 142
 Meyer, Tymon, 130
 Meys, Jan, 210
 Michaux, Rachel, 231
 Michelsberg (België), 203
 Middachten, kasteel, 172
 Middelburg, Begijnhof, 223, 224
 Miedema, Hessel, De Bijbelse ikonografie van
 twee monumenten: De „Kraak” te Oosterend
 (Fr.), en het grafmonument van Edo Wiemken
 te Jever, 61-88
 Minne, Pieter, 172
 Mol, H. W., 22
 Molenaar, M., 109
 Molenaarsgraaf, de Hazendonk, 201, 202-203
 Molkenboer, Theo, 19, 32
 Monde, N. van der, 218
 Monnikenwierde, 101, 102
 Montjoie, Jutta van, 207
Moria, 87
 Morris, William, 6
 Mourik, B., 141
Mozes, 98
 Muchaux, Jacob, 231
 Muiden, kerk, 93, 108, 254
 Mulau, Abraham, 231
 Mulder, Ad, 6
 Mulder, Hermanus, 151
 Muller, Frederik, 153

REGISTER

- Muller, Fz. S., 217, 218
Musica, 87
 Mutters, Joh., 21
- De Nachtegaal, molen, zie: Amsterdam, molen ...
 Namen, munthuis, 108
 Nassau, Hendrik van, 206, 211, 212
 Nassau-Diez, prinses Henriette Amalie van, 166
 Nautz, F. J., 214
 Neer, pan- en pottenbakkersoven aan 't Oevere, 203
 Nelissen, L. J. J., 141
 Nero, keizer, 251
 Nes op Ameland, kerk, 108
 Neufville, David Mattheus de, 159
 Neurenberg, Stadsbibliotheek, 136
 New York, Broadway Chambers, 27
   Tribune Building, 30
   Western Union Building, 30
 Nicolaas, St., 108
 Niederbieber, kasteel, 249
 Niekerk (Gr.), kerkhof, 109
 Niermans, G., 128
 Nieuwenhoven, H. J. van, Een klokkenspel te Born, 100
 Nieuwersluis, buitenplaats Vreedenhoff, 160-161
 Nijehove, parochiekerk, 89, 97
 Nijhoff, W. R., 128
 Nijmegen, Arsenaal, 253
   Barbarossastraat, atelier voor Jan Toorop, 32
   Barbarossastraat, 250
   Batavierenweg, 251
   Berg- en Dalseweg, 250, 254
   Broerweg, 253, 254
   terrein Canisius/Mater Dei-school, 251, 253
   Claas Noorduynstraat, 251
   Esdoornstraat-zuid, 253
   Graad van Roggenstraat 28: 250, 251
   Heydenrijkstraat, 254
   Hugo de Grootstraat, 250, 253
   terrein „De Hunerberg”, 251
   Huygensweg, 254
   Jan van Goyenstraat, 250
   Koekoekstraat, 247
   terrein „De Klokkenberg”, 252
   terrein Kopse Hof, Ubbergseveldweg, 249, 250, 251, 252
   Museum Kamstraat, 251, 254
   Reinaldastraat, 250
   Ruijsdaalstraat, 254
   Sperwerstraat, 247
   Stikke Hezelstraat, 251
   Trajanusplein, 249, 250, 251
   Ulpia Noviomagus, 247-249
   Valkhof, 251
   Valkhofkapel (St.-Nicolaaskapel), 12
   Van Nispenstraat, 251, 254
   vml. veilinggebouw a/d Marialaan, 247
   2de Walstraat, 253
   plantsoen a/h Wilgplein, 253, 254
 Nole, Colijn de, 64, 67
 de Noordstar, molen, zie: Amsterdam, molen ...
 Norden, 64
 Norel, H., 128
 Nusselder, E. J., Kleuronderzoek bij restauraties, 226-229
- Odoorn, 56
   kerk, 109
 Oenkerk, 54
 Oldbury (Kent), 199
 Oldebroek, polder Hattum, 56-57
 Oldehove, St.-Vituskerk, 89, 96, 97
 Oldenburg, Wilbrand van, 242
Olijfberg, 75
 Onna, buurtschap, 111
 Oosterend (Fr.), N.H. Kerk, 61-88
   de „Kraak”, 61-88
 Oostergero, dekenaat, 53
   kerk, 108
 Oosterwijk, buurtschap, 111
 Ortwein, A., 64
 Orville, Jean d', zie: Dorville, Jean
 Osnabrück, Augustijnenklooster, 102
 Ospel, vuistbijkl, 198
 Otter, Cornelis, 143
 Otterlo, Nationale Park „de Hoge Veluwe”, 46
 Otto I, graaf van Gelre, 242
 Otto III, graaf van Holland, 242
 Ouderkerk a/d Amstel, kerk, 141
 de Ouderkerk, molen, zie: Amsterdam, molen ...
 Oudkerk (gem. Tietjerksteradeel), N.H. Kerk, 53-54, 107
   vml. St.-Pauluskerk, 53
 Oudorp (gem. Alkmaar), kasteel Nieuwburg, 58-59
 Overbeek, Lucas, 151
 Overvoorde, J. C., 217, 219
 Oxford, 11
   Ashmolean Museum, 83
 de Oyeveer, molen, zie: Amsterdam, molen ...
- Paal, Clara, 125
 Paling, Clara, 125, 127
 de Panaal, molen, zie: Amsterdam, molen ...
 Pariere, Lidia, 231
 Parijs, Musée de Cluny, 73

REGISTER

- Paulatinus Philocalus, 146
Paulus, apostel, 98
 Peek, C., 128
 Peeters, C., Behouden gaat vóór vernieuwen, 3-7
 Peetersen van Middelburch, Henrick, 68, 69, 72, 73, 79, 83, 84, 87
 Persijn, Ignatius, 122
Perzen, 85, 87
 Petri, bisschop Cunerus, 99
Petrus, apostel, 90, 91, 92, 98
 Pietersem, Doen, 79
 Pijnacker Hordijk, C., 115
 Philippot, P., Architectuur en theorie van de restauratie, 8-10
 Philips, Caspar, 123, 124, 151, 167
 Philips Jacobsz., C., 141
Philippus, apostel, 98
 Picardt, Engels godgeleerde, 151
 Plun, Hendrik, 151
 Poelaert, Allaert, 172
 Polderman, P., 143
 Polman, Hendrik, 141, 151
 Posthumus, Pieter, 151
profeten, 98
 Purcell, W. C., 26, 27
 Puttenstein, Heer van, 242
- Rameau, J. G., 89, 96
 Rauws, Cornelis, 128, 136, 137, 141, 142
 Reckheim, munthuis, 108
 Regberus, koster, 104
 Reinoud I, graaf van Gelre, 115
 Rembrandt, 70
 Rendorp, Joachim, 136
 Rendorp, Pieter, 121, 123, 150
     Kort Begrip der Bouwkunst, 121, 122
 Rengers ten Post, Gronings historicus, 94
Retorica, 87
 Rhenen, Godfried, 242
 Rhodos, Kolossus van, 85
 Riegl, Alois, 5, 6
 Rijk, N. de, 128
 Rijndermans, Gillis, 152
 Rijssel, bijkantoor van de „Utrecht”, 36, 44
     stadswapen, 37
 Rillaer, d.O, Jan van, 83
 Rinse Jr., firma J., 38, 50
 Rinsumageest, kerk, 95
 Rodin, Auguste, 7
 Röell, Nicolaas Willem, 123
 Röling, L. C., Enkele onderwerpen van zorg om de monumentenzorg, 16-17
 Roermond, Begijnhof, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224
     St.-Christoffelkerk, 217
     Gemeentearchief, 216, 217, 220, 221, 222
     St.-Nicolaaskapel, 217
 Roeters, Gerritje, 127
 Roeters, Jansen, 127
 Roland Holst, R. N., 18, 19, 20
 Romein, Thomas, 89
 Rotgans, Jan, 19
 Rotterdam, Algemene Levensverzekeringen a/d Schiekade/Hofplein, 21
     Delftse Poort, 128, 135, 136
     Bijkantoor van „Nederlanden van 1845”, 20
     Bijkantoor van de „Utrecht”, 20, 25, 32, 36, 44
 Roux, Antonie, 231
 Roux, Jean, 230, 231
 Roux, Jeanne, 166, 167, 169, 230, 231
 Rozenkransbroederschap, 95, 96
 Rüstingen, 61
 Ruinen, Benedictijnenklooster, 113
 de Ruiter, molen ;zie: Amsterdam, molen ...
 Ruskin, John, 5, 6, 8, 9
 Ruts, Mr., 231
 Ruysdael, J., 151
 Ryperkerk, 53
- Saijous, Pierre, 167
 Saksen, George van, 92
Salomon, Koning, 87
     tempel van, 65
 Sargues, Mr., 231
 Sassenheim, Arend van, 207, 213
Saturnus, 87
Saul, dood van, 67, 68, 70, 73
     koning, 87
 Schaaf, C., 29
 Schaaf, Jacob, 135, 146, 149
 Schagen, 93
 Schalikamp, M., 145
 Scheen, Pieter, 150
 Scheepens, J., 97
 Scheffers, A., 64
 Scheveningen, huis van Berlage a/d Violenweg, 23
 Schey, steenhouwer, 172
 Schiedam, Begijnhof, 206, 223, 224
     Vredericshuis a/d Butterstraat, 207
 Schouten, H., opzichter, 35, 36, 38
 Schrobsaag, Cornelis, 122, 127, 135, 136, 146, 148-149
 Schut, Jacob, 151
 Schut, Pieter H., 81
Scientia, 86
 Seelen, Abraham, 152
 Sibrandus, abt Leo, 106

REGISTER

- Simon, apostel, 98
 Simons, L., 22, 23
 Sittard, Begijnhof, 207
     Begijnhofstraat, 207
     Stichting „Museum Het Land van Sittard”, 100
 Sittard, Heer van, 207
 Six, Adriana, 166
 Six, Jan, 162, 163, 164, 165
 Six de J., Jan, 163
 Sleswijk, 65, 66
 Sluiter, Willy, 29
 Sluyters, H., 212
 Smit, A., 135
 Smit, Aletta, 122, 125, 126
 Smit, Catharina, 123
 Smit, Cornelia, 122
 Smit, Cornelis, 122
 Smit, Elisabeth, 122
 Smit, Geertruy, 122
 Smit, J. (drukker), 132, 134
 Smit, Jan, 121-152
 Smit, Pieter, 130
 Smit, Sijbrand, 167
 Sneek, 109
     Jr. Botnia-stins a/d Marktstraat, 225
     St.-Maartenskerk, 54
     Windesheimer klooster bij, 62
 Soerabaja, Algemeene Maatschappij van Levens-
 verzekering en Lijfrente, 20, 46, 47, 48
 de Sparreboom, molen ,zie: Amsterdam, molen ...
 Speek, Adriaan, 141, 151
 Speelman, A., 121
Spes, 86
 Speuld (gem. Ermelo), 246
Spinoza, 46
 Spoold (gem. Zwolle), 57
 Staal, J. F., 18-52
 Staal- en Haalmeijer, aannemingsfirma, 35
 Staal- en Kropholler, Marg., 31
 Staats, H. (?), 151
 Staphorst, 243
 Stavelot, munthuis, 108
 de Steeg, kasteel Middachten, zie: Middachten,
 kasteel
Steen, Jan, 46
 Steenwijk (Ov.), vml. St.-Clementskerk, 110,
 111, 115
     Doodweg, 111
     Marktpllein, 111
     N.H. Kerk, 110-115
 Steenwinkel, Aletta, 122
 Steenwinkel, Paulus, 122
 Stiens, St.-Vituskerk, 53
 Stolwijk, Jaspas Pietersz., 213, 214
 Straaten, J. A. van, 21
 Straten, Sara Johanna van der, 127
 Streng, Jan van der, 121, 122, 123, 127, 128,
 135, 142, 148, 149, 150
 Streng, Pieter van der, 128, 150
 Stuyt, J., 22
 Sullivan, Louis H., 27
 Suyderhoff, Pieter, 141, 142
 Swart, Bernard, 127
 Swart, Clara, 127
 Swart, Hester, 127
 Swart, Pieter de, 136
 Swifterbant, opgravingen, 201, 202, 203
 Sywe, vrouw, 207
 Tak, Cornelis, 149
 Tak, Leendert, 149
 Tak, Leonard, 149
 Temminck Groll, C. L., Uitgangspunten bij het
 restaureren van gebouwen, 11-14
 Terpstra, R., zie: Karstkarel, P., en R. Terpstra
 Testart, E., 151
 Thabor, Peter Jacobsz van, 62
 Thabor, Windesheimer klooster, 62
 Thomaszoon, Thomas, 214
 Tieboel, boekverkoper, zie: Yntema en Tieboel,
 boekverkopers
 Tietjerk, 53
 Tietjerksteradeel, grietenij, 94
 Tijsterman, Nicolaas, 141, 151
 Tilburg, bijkantoor van de „Utrecht”, 21, 25,
 33, 36, 38, 44
 Tjamsweer, kerspel, 101
 Tjerkgaast (Fr.), kerkhof, 109
 Tolnaar, Gerrit, 127
 Toorop, Jan, 18, 19, 20, 29, 32
 Trip, Pieter, 160, 161
 Trommius, Concordans van, 67
 Tusschen Rust, buitenplaats tussen Vreeland en
 Loenen, 125, 127, 130
 Twisk, Cornelis, 143, 150
 Twisk, Gerrit Cornz., 150, 151
Urias, 69, 70, 71, 72
 Utrecht, Archiefgebouw, 19, 25, 52
     Begijnesteeg, 218
     Begijnhof (Wijde Begijnestraat), 207, 208,
     217-218, 223, 224
     Breedstraat, 218
     Dom, 11
     Dominicanenklooster, 207
     Groothuis, 218
     huis Heil Vreem, 217, 218
     Immaculata Broederschap, 95
     St.-Jans Oudwijk, 218

REGISTER

- winkel voor Kettner i/d Choorstraat, 32
munthuis, 108
de Piëtas, 21
Rijksarchief, 217, 218
huis Then Putt, 217
huis Then Roeden Rijse, 217
archiegebouwen de „Utrecht” a/d Leidse-
straatweg, 18, 19, 21, 25, 27, 28, 32, 33, 46
bijkantoor van de „Utrecht” i/d Choorstraat,
25, 28, 36, 38, 40
Voorstraat, 218
- Valk, Fyko de, 142
de Valk, molen, zie: Amsterdam, molen ...
Vanitas, 158
Varel, Pieter van, 151
Velde, Henry van de, 39, 43
Velp, kloosterkapel van de Redemptoristinnen, 32
Velsen, Diaconie-weeshuis a/d Torenstraat 2:
140, 141
Vennecool, Steven, 172, 176
Venus, 87
Verhaegen, Klaas, 122
Verheul Dzn, J., 20, 21, 25, 27, 33, 52
Verhoff, Christoffel, 212
Verhueck, steenhouwer, 172
Vervooren, Jan, 151
Vignola, G. B. da, 121, 122
Vijver, C. van de, 144
Vinckeles, H., 150
Vinckeles, Reinier, 130, 132, 150, 151
Vingboons, Philip, 32, 124, 155
Viollet le Duc, E., 5, 6, 8
Visscher, Jacob, 127
Visser, Geertje, 122
Visser, H. W. C. A., 62
Visser, Hendrik, 152
Vitruvius, 85
Vogelsang, W., 6
Vollenhove, St.-Nicolaaskerk, 113, 115
Vorsterman-Bijbel, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79
Vos, Hermanus, 245
Vredenhof a/d Vecht, buitenhuis, 169
Vriezenveen, 243
- Wagenaar, Jan, 131, 132, 133, 134, 145-146
Walenkamp, H. J. M., 19, 22
Warnsinck, J., 89
Weemen van Noord, B. van, 94, 98
Wegener Sleeswijk, C., 15
Weigel, Chr., 136
Welderen Rengers, fam. van, 109
Werven, Jacob van, 224
Westenholte (gem. Zwolle), vml. kasteel de
Voorst, 199-201
steenoven, 199-201
- Westerhuys, Andries, 141
Westergo, kerk, 108
Westerhuizen, Andries, 125
Wet, Christiaan de, 46
Wielen, Gerrit van der, 89
Wielen, Jaane van der, 89
Wiemken, Edo, grafmonument, 61-88
Wiemken, Maria, 63, 64
Wierum, kerk, 53, 108
Wijga, Jan, 19, 29
Wijk bij Duurstede, steenbakkerij, 200
Wijlich, 214
Wijnjeterp, vuistbijl, 198, 199
Wilhelmina, Prinses van Pruisen, 131, 132, 134
Willem II, graaf van Holland, 207
Willem IV, graaf van Holland, 213
Willem IV, prins van Oranje en Nassau, 167
Willem V, prins van Oranje en Nassau, 131, 132,
134
Wilmink, M., 29
Wils, Jan, 21
Wit, K. de, 128
Witt, J. de, 151
Witte, J. E., 128, 141, 151
Woerden, castellum, 255
Ged. Binnengracht, 255
Kazernestraat, 254
Kruittorenweg, 254, 255
terrein Meulmansweg, 254, 255
terrein van de molen „De Windhond”, 254
- Xaverij, Jean Baptist, 164
- Yntema en Tieboel, boekverkopers, 132, 133, 146
Ysbrechtum (Gem. Wymbritseradeel), vml. St.-
Maartenkerk, 109
N.H. Kerk, 109
Yver, Jan, 151
- Zebedeus, roeping van de zonen van*, 83, 84
Zee, F. van der, 141, 151
Zeist, Monumentenzorg, 124, 140, 143, 150, 164,
165
de Zeskant, molen, Zie: Amsterdam, molen ...
Ziesenis, A., 144, 150, 151
Ziesenis, B. W. H., 144
Zijl, Lambertus, 20, 46
Zinsmeister, A., 18
Zon, Jacques, 19
Zutfen, Broere- of Dominicanenklooster, 115-116
Gemeentearchief, 115
Gemeentemuseum, 115
Zweeloo, kerk, 112
Zwolle, Grote Kerk, 93
Prov. Overijssels Museum, 56

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bouwving”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsenes, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Delaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1978.